

Raport / Звіт / Report

**Ukraina po pomarańczowej rewolucji
– co zmieniło się w postawach i wartościach
społeczeństwa**

**Україна після Помаранчевої революції:
що змінилося в позиціях та цінностях суспільства**

**Ukraine after the ‘Orange Revolution’:
changes in the social attitudes and values**

Joanna Konieczna

Warszawa kwiecień 2006

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich

© Copyright by Centre for Eastern Studies

Redaktor serii / Series editor

Anna Łabuszewska

Opracowanie graficzne/ Graphic design

Dorota Nowacka

Koordynator projektu/ Project coordinator

Paweł Wołowski

Tłumaczenie/ Translation

Ilona Duchnowicz

Jerzy Giebułtowski

Anna Łazar

Współpraca/ Cooperation

Jim Todd

Wydawca/Publisher

Ośrodek Studiów Wschodnich

ul. Koszykowa 6 a

Warszawa

tel. + 48 /22/ 525 80 00

fax +48 /22/ 525 80 40

Materiały analityczne OSW można przeczytać
na stronie www.osw.waw.pl

Tam również znaleźć można więcej informacji
o Ośrodku Studiów Wschodnich

The Centre's analytical materials can be found
on the Internet at www.osw.waw.pl

More information about the Centre for Eastern
Studies is available at the same web adress

Badania, na podstawie których opracowano
publikację, zostały sfinansowane przez MSZ RP
This publication is based on research, financed by
the Ministry of Foreign Affairs of Poland

ISSN 1642-4484

Spis treści / Contents

Ukraina po pomarańczowej rewolucji – co zmieniło się w postawach i wartościach społeczeństwa / 5

Joanna Konieczna

Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego

Україна після Помаранчевої революції: що змінилося в позиціях та цінностях суспільства / 25

Йоанна Конечна

Інститут Соціології Варшавського Університету

Ukraine after the ‘Orange Revolution’: changes in the social attitudes and values / 43

Joanna Konieczna

Institute of Sociology, Warsaw University

Ukraina po pomarańczowej rewolucji – co zmieniło się w postawach i wartościach społeczeństwa

Joanna Konieczna

Instytut Socjologii UW

Wprowadzenie

Na przełomie roku 2004 i 2005 na Ukrainie miały miejsce wydarzenia określane wspólną nazwą „rewolucji pomarańczowej”, w której zaangażowała się niezwykła z punktu widzenia najnowszej historii Ukrainy liczba osób. Były to wydarzenia na tyle spektakularne, że warto zadać sobie pytanie o ich wpływ nie tylko na bieżące nastroje panujące w społeczeństwie ukraińskim, ale także na prezentowane postawy i podzielane przez mieszkańców Ukrainy wartości, ważne dla kształtu systemu politycznego w tym kraju. Z tego punktu widzenia interesujące są przede wszystkim zagadnienia związane z tożsamością narodową i oceną historii, przywiązaniem do państwa i poczuciem wspólnoty narodowej, preferencje dotyczące systemu politycznego, funkcjonowania gospodarki, a także kierunku polityki zagranicznej Ukrainy.

Niniejszy tekst jest raportem z badań przeprowadzonych na Ukrainie na przełomie roku 2005 i 2006. Badania te składały się z dwóch etapów – sondażu opinii publicznej oraz wywiadów pogłębionych z przedstawicielami ukraińskich środowisk opiniotwórczych. Sondaż został zrealizowany w listopadzie 2005 roku przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii¹ na ogólnokrajowej próbie liczącej 2026 respondentów, reprezentatywnej dla dorosłej ludności Ukrainy. Wywiady pogłębione zostały przeprowadzone od listopada 2005 do połowy stycznia 2006 przez współpracowników Ośrodka Studiów Wschodnich. Respondentami byli głównie działacze organizacji pozarządowych, dziennikarze, przedstawiciele władz lokalnych, politolodzy i pracownicy naukowcy z: Łucka, Tarnopola, Lwowa, Iwano-frankowska, Czerniowców, Kijowa, Odessy, Zaporozża, Chersonia, Charkowa, Sum, Doniecka, Łużańska, Dniepropietrowska oraz Autonomicznej Republiki Krym. Wnioski płynące z wywiadów miały zasadniczo za zadanie zilustrowanie i dokładniejsze zrozumienie tendencji, które pokazały dane sondażowe. Pojawily się tam jednakże również nowe wątki i poglądy, których wpływ i stopień rozpowszechnienia w społeczeństwie będzie wymagał dalszych badań.

W analizach porównawczych wykorzystano także inne dane z badań socjologicznych przeprowadzanych na Ukrainie:

- Badanie z przełomu 1999 i 2000 roku w ramach międzynarodowego projektu *European Values Study*²;
- Badanie z 2001 roku przeprowadzone dla Instytutu Spraw Publicznych przez firmę SOCIS;
- Badanie z 2003 roku przeprowadzone dla Fundacji im. Stefana Batorego przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii.

Raport składa się z trzech zasadniczych części. W pierwszej omówiono zagadnienia dotyczące przywiązania Ukraińców do swego kraju i pojmowania przez nich własnej tożsamości. W tej części znajduje się też analiza stosunku do różnych ważnych wydarzeń z historii Ukrainy, gdyż kwestia ta jest silnie powiązana z postawami wobec państwa i narodu. Druga część dotyczy preferencji politycznych, postaw wobec demokracji jako typu porządku politycznego oraz wobec gospodarki opartej na zasadach wolnorynkowych. Trzecia część poświęcona jest poglądom Ukraińców na miejsce Ukrainy pośród innych krajów europejskich. Przedstawiono tam preferencje dotyczące polityki zagranicznej, planów integracyjnych oraz związane z nimi nadzieje i obawy.

Najważniejsze wnioski

1. Państwo ukraińskie powoli staje się wartością powszechnie na Ukrainie szanowaną. W końcu 2005 roku blisko 80% dorosłych ludzi odczuwało dumę z faktu bycia obywatelem Ukrainy. Nawet na wschodzie, którego mieszkańcy czują się naj słabiej związani z państwem, aż 69% zadeklarowało dumę z ukraińskiego obywatelstwa.
2. Preferencje polityczne Ukraińców, ich postawy wobec demokracji, wolnego rynku i najważniejszych zagadnień dotyczących polityki zagranicznej są wyraźnie zróżnicowane regionalnie. Najsilniejsze różnice występują między wschodem a zachodem kraju. Pomarańczowa rewolucja nic w tej kwestii nie zmieniła.
3. Społeczeństwo ukraińskie ma wszelkie cechy społeczeństwa okresu przejściowego. W panujących powszechnie poglądach zarówno na wydarzenia historyczne i miejsce Ukrainy w Europie,

jak na kwestie współczesnej polityki bardzo wiele jest niespójności i paradoksów. Mimo powszechnej dumy z faktu bycia obywatelem Ukrainy, jedynie 50% oceniło pozytywnie ogłoszenie niepodległości przez Ukrainę w 1991 roku. Jednocześnie znaczna większość obywateli (63%) żałuje, że rozpadł się Związek Radziecki.

4. Zagubienie panuje również w kwestiach dotyczących polityki zagranicznej. Opcja wschodnia – czyli integracja z Państwem Związkowym Białorusi i Rosji oraz Wspólną Przestrzenią Gospodarczą (31% zwolenników) jest bardziej popularna niż opcja zachodnia, czyli integracja z Unią Europejską (15%). Jednocześnie blisko co czwarty Ukraińiec (23%) chciałby równoczesnej integracji zarówno z Państwem Związkowym Białorusi i Rosji, jak i z Unią Europejską. Świadczy to o głębokim niezrozumieniu procesów zachodzących w Europie.

5. Wiedza Ukraińców o Unii Europejskiej jest katastroficznie niska. Jedynie 8% badanych potrafiło poprawnie odpowiedzieć na wszystkie trzy proste pytania dotyczące podstaw funkcjonowania Unii Europejskiej. 50% nie odpowiedziało na żadne pytanie.

Regionalny podział Ukrainy

Różne analizy dotyczące Ukrainy wskazują na znaczny stopień regionalnego zróżnicowania postaw i wartości oraz zachowań politycznych mieszkańców tego kraju³. Wynika to m.in. z odmiennych losów historycznych regionów, które składają się na współczesną Ukrainę. Omówienie specyfiki ukraińskiej regionalizacji wykraczałoby znacznie poza ramy niniejszego raportu, poświęcono jej zresztą wiele publikacji, w tym również dostępnych w języku polskim⁴.

Ukraińscy naukowcy przyjmują różne podziały kraju na regiony w zależności od tego, jakie kryterium uznają za najważniejsze. Dla potrzeb analiz socjologicznych dzieli się zwykle Ukrainę na cztery regiony: zachodni, centralny, wschodni i południowy⁵, przy czym różni autorzy w rozmaity sposób „przydzielają” obwody do poszczególnych regionów⁶.

W niniejszym raporcie zastosowano podział regionalny wykorzystywany najczęściej przez

socjologów z Instytutu Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Zgodnie z nim do regionu **zachodniego** należą obwody: wołyński, lwowski, zakarpacki, iwanofrankowski, czerniowiecki, tarnopolski i rówieński; region **centralny** obejmuje obwody: chmielnicki, żytomierski, kijowski, kirowogradzki, sumski, czernihowski, winnicki, czerkaski, poławski, odeski, chersoński, mikołajowski, zaś region **wschodni** obejmuje obwody: dnipropietrowski, zaporoski, ługański, charkowski i doniecki. Podział ten ilustruje poniższa mapa.

kaski, kirowogradzki i winnicki, do regionu **południowego** należą: Autonomiczna Republika Krym oraz obwody: odeski, chersoński, mikołajowski, zaś region **wschodni** obejmuje obwody: dnipropietrowski, zaporoski, ługański, charkowski i doniecki. Podział ten ilustruje poniższa mapa.

Mapa 1. Podział Ukrainy na regiony

I. Stosunek do własnego kraju, narodu, historii

W kontekście wspomnianego zróżnicowania regionalnego Ukrainy szczególnego znaczenia nabiera zagadnienie tożsamości narodowej i stopnia identyfikacji Ukraińców z własnym krajem. W 2001 roku na łamach kijowskiego czasopisma *Krytyka* przetoczył się gorący spór o to, jak głęboko sięga owo zróżnicowanie i w jakim stopniu podział regionalny kształtuje życie polityczne na Ukrainie. Echa tego sporu co jakiś czas powracają, szczególnie przy okazji różnego rodzaju kampanii politycznych, np. przed wyborami.

Dotychczas bardzo trudno było wskazać choćby jeden element, symbol, postać historyczną, które byłyby bezsporną wartością przyjmowaną przez wszystkich mieszkańców Ukrainy, niezależnie od regionu zamieszkania, wyznawanej religii czy języka, którym mówią. Wydaje się, że taką wartością staje się obecnie państwo ukraińskie. Ciągłe jeszcze są w tej kwestii różnice między regionami kraju, ale kierunek zmian wskazuje, że z czasem będą one coraz mniej wyraźne.

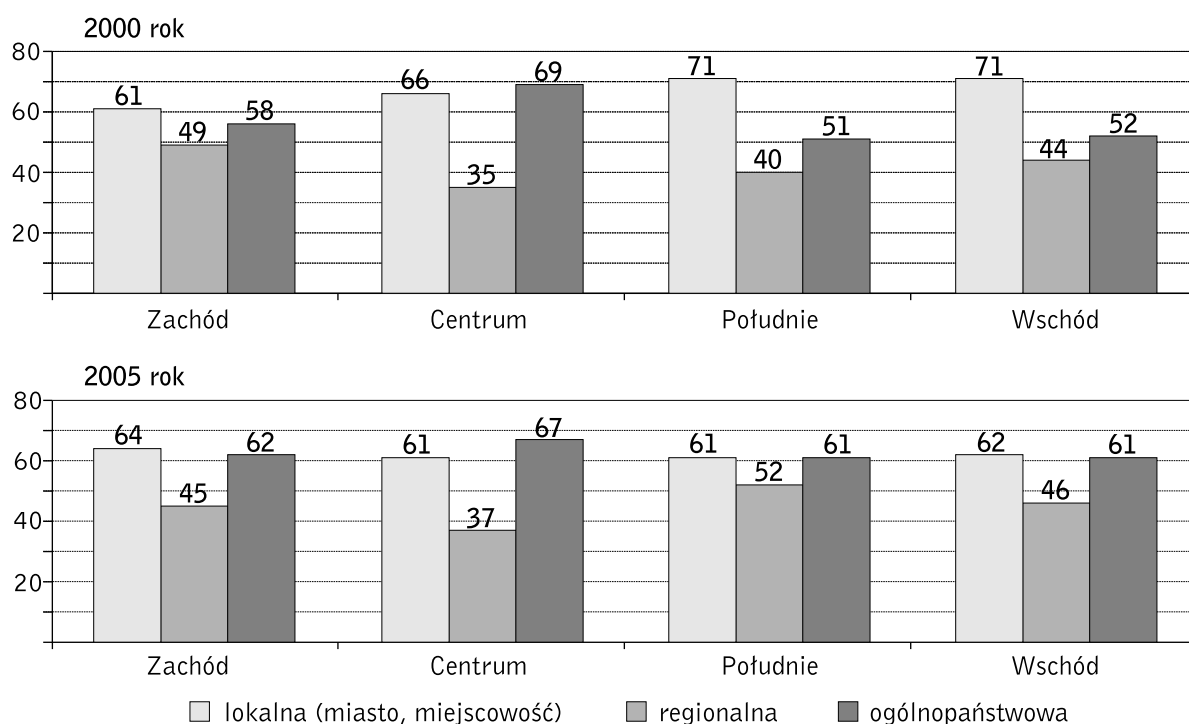
Coraz powszechniejsze przywiązanie do państwa nie jest, oczywiście, wyłącznie rezultatem pomarańczowej rewolucji. Każdy rok istnienia niepodległej Ukrainy umacnia to państwo i sprzyja

coraz powszechniejszemu identyfikowaniu się z nim⁷, jednak dane z badań społecznych pokazują, że wydarzenia na Majdanie miały w tym procesie znaczący udział.

W przeprowadzonym w listopadzie 2005 roku sondażu blisko 80% respondentów zadeklarowało dumę z faktu, że są obywatelami Ukrainy. To bardzo dużo i znacznie więcej niż pięć lat wcześniej, kiedy zadawano to pytanie po raz pierwszy, w ramach *European Values Survey*. Wtedy dumę z ukraińskiego obywatelstwa zadeklarowało około 60% badanych, przy czym jedynie 24% stwierdziło, że są „bardzo dumni” (w końcu 2005 roku „bardzo dumnych” było 48%).

Jak wspomniałam, omawiane tu postawy były zróżnicowane regionalnie: ukraińskie obywatelstwo za powód do dumy uważali niemal wszyscy (93%) mieszkańcy regionu zachodniego, 84% mieszkańców centrum, 67% Ukraińców z południa i 69% – ze wschodu kraju. W ciągu ostatnich pięciu lat nastąpiła tu istotna zmiana. W roku 2000 na wschodzie i na południu Ukrainy niespełna połowa badanych deklarowała dumę z faktu bycia obywatelem Ukrainy, dziś odsetki te znacznie przekraczają połowę. Widać więc proces umacniania się identyfikacji z państwem również w tych regionach, których mieszkańcy

Wykres 1. Najczęściej wymieniane identyfikacje geograficzne w podziale na region zamieszkania respondenta

Dane: 2000 – EVS; 2005 – Fundacja im. Roberta Schumana

z przyczyn historycznych czują się najściślej z nim związani.

Do podobnych wniosków prowadzi porównanie rozkładu odpowiedzi na pytanie „Z jakim obszarem geograficznym czuje się Pan(i) związany(a) w pierwszej kolejności / w drugiej kolejności?” z 2000 i 2005 roku. Przed pięciu laty najbardziej powszechna była identyfikacja lokalna. Z miejscowością zamieszkania czuło się związanych od 61% do 71%, przy czym te najwyższe odsetki występowały w regionach wschodnim i południowym. W tych regionach identyfikacja lokalna była wyraźnie częstsza niż ogólnopolska. W 2005 roku nie widać już takiej tendencji, a związek z Ukrainą jako całością wskazało w przybliżeniu tyle samo (procentowo) osób we wszystkich regionach kraju. Na południu i wschodzie Ukrainy nieco częściej niż gdzie indziej wskazywano Wspólnotę Niepodległych Państw jako miejsce, z którym respondenci czuli się związani. Jednak ogólnie rzecz biorąc odsetek identyfikujących się z WNP był marginalny i nie przekraczał 7% w skali całego kraju (w regionie wschodnim i południowym – 10%).

Aleksandra Jasińska-Kania⁸ wskazuje, że identyfikacja regionalna szczególnie silnie zaznacza się tam, gdzie występują odrębności etniczno-kulturowe. Postawy takie obserwowali autorzy projektu *European Values Study* np. w Belgii czy Hiszpanii. Z sytuacją podobnej odrębności mamy do czynienia na południu Ukrainy – głównie na Krymie – oraz w regionie wschodnim, choć w tym ostatnim odrębność ta ma bardziej charakter socjalny niż etniczny. Autonomiczna Republika Krym jest jednym z najróżnorodniejszych etnicznie regionów kraju, Rosjanie są najliczniejszą grupą narodową⁹ (w pozostałych obwodach najliczniejsi są Ukraińcy), a język rosyjski ma status języka oficjalnego na równi z ukraińskim. Rosyjskojęzyczny, silnie uprzemysłowiony wschód Ukrainy jest i zawsze był przekonany o swojej wyjątkowości i szczególnym znaczeniu dla kraju. Przekonanie to ukształtowało się jeszcze w czasach radzieckich i – świadomie umacniane i rozwijane przez władze – przetrwało do dziś. Miejskowe elity budują obraz swego regionu jako jednego z niewielu wytwarzających dochód netto budżetu, tworząc w ten sposób płaszczyznę solidarności opartą na miejscu zamieszkania i charakterze pracy – w strukturze zatrudnienia prze-

ważają wielkoprzemysłowi robotnicy. Prowadzone w ostatnich latach badania wskazywały, że w regionie wschodnim identyfikacje socjalne były dla jego mieszkańców znacznie ważniejsze niż etniczne czy narodowe¹⁰.

Przekonanie o tym, że wschodnie regiony Ukrainy „karmią cały kraj”, jest na tamtym terenie tak silne i powszechne, że próby podania go w wątpliwość budzą gwałtowny sprzeciw nawet wśród przedstawicieli miejscowych elit intelektualnych. Uczestnicy badań jakościowych, szczególnie z Doniecka i Dniepropietrowska, odwoływali się do tego przekonania wielokrotnie, szczególnie przy okazji komentowania wspomnianych już antagonizmów regionalnych.

My, wschód Ukrainy, produkujemy tyle, że karmimy zachód, który jeździ do Polski albo Hiszpanii na zarobek, a potem jeszcze nam mówi, jak mamy żyć. Czy to jest w porządku? Przecież tam, na zachodzie [Ukrainy – jk] nie ma żadnego przemysłu (Dniepropietrowsk).

Z tak silnym przekonaniem trudno jest dyskutować, bo wszelkie fakty podważające je będą odrzucane jako niewiarygodne. Tym bardziej że jest to jeden z podstawowych powodów do dumy mieszkańców wspomnianych regionów.

Tymczasem ustalenie prawdziwości tej tezy, która ma wyraźnie charakter polityczny, a nie ekonomiczny, napotyka poważne trudności. „Docho-dowość” bądź „niedochodowość” poszczególnych regionów kraju zależy w dużej mierze od sposobu organizacji finansów państwa, ich stopnia centralizacji lub decentralizacji, od tego, na jakim poziomie zbierane są podatki, kto (jaki szczebel administracji) finansuje inwestycje, wypłaca dotacje i zasiłki socjalne.

Ocena wydarzeń historycznych

Jednym z ważnych elementów tożsamości narodowej jest wspólnota pamięci, czyli – jak pisał Anthony Smith – wspólne mity i pamięć historyczna¹¹. Na Ukrainie pamięć historyczna jest w dużym stopniu zideologizowana, przy tym praktycznie nie ma wydarzeń czy postaci, co do których większość obywateli miałaby podobne zdanie. Stosunek do różnych wydarzeń z przeszłości silnie wiąże się z tym, jak ocenia się teraźniejszość, w związku z tym w ocenie historii zdarzają się sprzeczności i paradoksy.

W prezentowanym tu badaniu respondenci zostali poproszeni o ocenę czterech wydarzeń historycznych: ugody perejaśławskiej z 1654 roku, kiedy to Bohdan Chmielnicki uznał zwierzchnictwo Rosji, rewolucji październikowej 1917 roku, rozpadu ZSRR i ogłoszenia niepodległości Ukrainy w 1991 roku.

Najtrudniej było respondentom sformułować ocenę wydarzeń odległych w czasie: 30% nie miało zdania w sprawie ugody perejaśławskiej, a 20% w sprawie rewolucji październikowej. Wydarzenia z historii współczesnej, które większość respondentów doskonale pamiętała, wywoływały mniej zakłopotania. Jedynie 9% nie potrafiło ocenić rozpadu ZSRR, a 12% – ogłoszenia niepodległości przez Ukrainę. Przy tym w ocenie obu tych wydarzeń wyraźnie mniej było ocen „obojętnych”. Oceny te prezentowały się interesująco (ilustruje to wykres 2). Można ogólnie powiedzieć, że Ukraińcy przeważnie zgadzają się w ocenie dwóch wydarzeń: żałują, że rozpadł się Związek Radziecki i cieszą się z powstania niepodległej Ukrainy. Jeden z rosyjskich polityków powiedział kiedyś, że „kto nie żałuje rozpadu ZSRR, ten nie ma serca, ale kto chciałby powrotu do niego – ten nie ma rozumu”. Wypowiedź tę lubią dziś powtarzać różni politycy rosyjscy i ukraińscy. Wydaje się, że na Ukrainie przemawia ona do wielu.

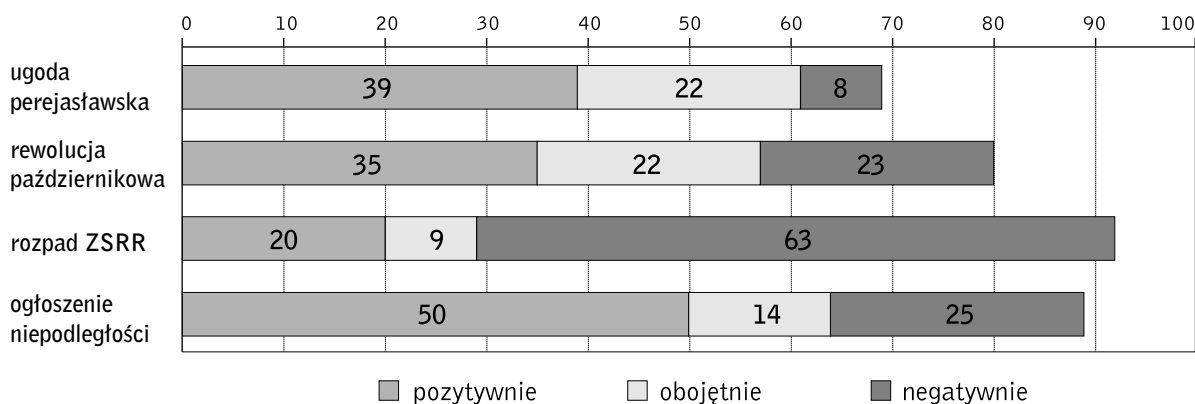
Mimo że zabrzmiało to nieco paradoksalnie, znaczna większość badanych Ukraińców oceniła negatywnie rozpad ZSRR, który umożliwił ogłoszenie niepodległości przez Ukrainę, przeważnie pozytywnie oceniane. Jedynie co piąty (19%) badany ocenił oba wydarzenia pozytywnie, 23% – oba

negatywnie, zaś 21% badanych uważało ogłoszenie niepodległości przez Ukrainę za wydarzenie o charakterze pozytywnym, mimo że rozpad ZSRR ocenili negatywnie. Prawie nie było natomiast takich osób, które byłyby zadowolone z rozpadu ZSRR, ale ogłoszenie niepodległości uważały za niepożądane.

Jeśli postawy wobec dwóch najlepiej znanych wydarzeń historycznych potraktujemy jako wskaźniki orientacji „niepodległościowej” (pozytywna ocena zarówno rozpadu ZSRR, jak i ogłoszenia niepodległości) lub „sowieckiej” (negatywna ocena rozpadu ZSRR i ogłoszenia niepodległości), okaże się, że zwolenników orientacji „niepodległościowej” (24%) jest nieco mniej niż „sowieckiej” (31%). Ci pierwsi mieszkają głównie w zachodniej części kraju i najczęściej można ich spotkać wśród trzydziestolatków. Zwolennicy „sowieckiej” orientacji mieszkają w różnych regionach kraju, poza zachodnim, gdzie niemal zupełnie ich nie ma, i należą na ogół do starszych kategorii wiekowych. Obie te grupy razem stanowią nieco ponad połowę populacji (55%), poglądy pozostałych 45% nie dają się tak łatwo zaklasyfikować.

Warto jednak zauważyć, że nawet zwolennicy „sowieckiej” interpretacji wydarzeń z niedalekiej przeszłości w znacznej większości (65%) są dumni z tego, że są obywatelami Ukrainy i 60% z nich identyfikuje się z Ukrainą jako całością. Przytoczone tu dane są jeszcze jednym argumentem na rzecz tezy, że po blisko piętnastu latach niepodległości państwo ukraińskie staje się wspólną wartością dla znacznej większości Ukraińców, niezależnie od ich poglądów na wydarzenia historyczne.

Wykres 2. Ocena wydarzeń historycznych

Uwaga: pominięto odsetki odpowiedzi „trudno powiedzieć”, dlatego procenty nie sumują się do 100%

II. Wartości i przekonania polityczne Ukraińców

W rozważaniach nad rozwojem demokracji na Ukrainie i trwałością przeprowadzanych w tym kraju zmian pojawia się pytanie o kwestię fundamentalną, czyli poparcie społeczne dla porządku politycznego opartego na demokracji oraz dla gospodarki zbudowanej według zasad wolno-rynkowych.

Relację między stabilnością ustroju demokratycznego a powszechnością poparcia dla jego zasad badacze zajmujący się tą problematyką uważają za oczywistą¹². Istotnie, skoro w demokracji ludzie mogą wpływać na skład rządzących elit i na ich działanie, to ogólny brak akceptacji dla reguł demokratycznych może doprowadzić do przejścia władzy przez skrajne ugrupowania, które będą podejmowały decyzje popularne, lecz nie mające nic wspólnego z demokracją. I odwrotnie – odpowiedni poziom poparcia dla idei demokratycznych sprzyja stabilnemu i spokojnemu rozwojowi systemu. W ostatnich latach strach przed przejściem władzy przez zręcznych populistów jest jedną z najczęściej pojawiających się obaw, przynajmniej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Badania socjologiczne pokazują, że demokratyczny system polityczny jest na Ukrainie wartością cenioną i ma stabilne poparcie większości społeczeństwa. Jednocześnie odpowiedź na pytanie, czy jest to system odpowiedni dla Ukrainy, jest dla części mieszkańców tego kraju trudna, a przynajmniej nieoczywista (patrz tabela 1). W 2000 roku, gdy przeprowadzono badanie w ramach projektu *European Values Study*, 23% nie potrafiło sformułować opinii w omawianej kwestii. Trzy lata później na podobne pytanie „trudno powiedzieć” odpowiedział blisko co

czwarty badany (24%), a w 2005 roku – co piąty (20%). Jest to zapewne związane z tym, że wśród ukraińskich doświadczeń z życia w nowym systemie wiele było i jest elementów negatywnych. Dotyczą one zarówno politycznej strony funkcjonowania systemu, jak i jego materialnych rezultatów.

Poniższa tabela prezentuje odsetki osób przekonanych, że wymienione w tabeli systemy byłyby odpowiednie dla Ukrainy. Wyniki te można również interpretować jako pewną miarę potencjalnej atrakcyjności różnych systemów politycznych. Demokracja ma stabilnie największy odsetek zwolenników. Dokładniejsze analizy pokazują, że odsetek ten jest prawie jednakowy we wszystkich grupach wiekowych, z wyjątkiem osób po sześćdziesiątce, które znacznie częściej niż reszta badanych nie potrafiły ocenić, na ile demokracja jest dla Ukrainy odpowiednia i uchyliły się od odpowiedzi, mówiąc, że nie mają zdania, bądź w ogóle nie odpowiadały na to pytanie.

Warto w tym miejscu zauważyć, że osoby, które odpowiedziały, że nie uważają demokratycznego systemu za odpowiedni dla Ukrainy (takich było 17%), niekoniecznie są przeciwnikami samej idei demokracji. Okazało się, że 41% z nich zgodziło się jednocześnie ze stwierdzeniem, że „w demokracji mogą być problemy, ale i tak jest ona lepsza niż jakkolwiek inna forma rządów”. Osoby te nie są więc przeciwnikami samej demokracji, jednak uważają, że system ten nie nadaje się do zastosowania na Ukrainie.

Przeprowadzone wywiady pogłębione wskazują, że samo pojęcie „demokracji” bywa w społeczeństwie ukraińskim kojarzone z bałaganem, niesprawnością rządów, słabością władzy i jest przeciwstawiane „porządkowi”. Jednak wyniki sondażu świadczą o tym, że demokracja „podo-
bą się”

Tabela 1. Poparcie dla różnych typów systemu politycznego na Ukrainie w latach 2000–2005

Systemy polityczne	2000	2003	2005
Silny lider, którego nie ograniczają wybory ani parlament	47	39	44
Władza niezależnych ekspertów	35	28	24
Rządy wojskowych	11	10	8
Demokratyczny system polityczny	65	55	63

Uwaga: W tabeli przedstawiono sumę odsetków osób, które uważają, że dany system jest „zdecydowanie” i „raczej” odpowiedni dla Ukrainy

Dane: 2000 – *European Values Study*; 2003 – Fundacja im. Stefana Batorego, 2005 – Polska Fundacja im. Roberta Schumana

Ukraińcom: 70% badanych zgodziło się ze stwierdzeniem, że „w demokracji mogą pojawiać się problemy, ale i tak jest ona lepsza niż inne formy rządów”, a jedynie 13% nie zgodziło się z nim.

W ostatnim czasie, w wyniku wydarzeń na Majdanie, w ukraińskim dyskursie publicznym pojawiły się też takie elementy demokracji, jak wpływ obywateli na władze, prawa mniejszości, samorządność lokalna, transparentność i otwartość władzy działającej w interesie obywateli i okazującej tym obywatelom szacunek itp. Badani przez nas przedstawiciele środowisk opiniotwórczych byli niemal zgodni co do tego, że po pomarańczowej rewolucji ludzie dostrzegli, że coś od nich zależy i że działając razem, mogą bardzo wiele osiągnąć. Pozbyli się strachu przed przedstawicielami władz i administracji oraz zrozumieli, że od tych osób można i należy różnych rzeczy wymagać.

Ludzie zobaczyli, że jak się zorganizują, to mogą coś osiągnąć. Wcześniej próbowali indywidualnie „załatwiać” (na przykład przez łapówki). Teraz wiedzą, że można narobić szumu wokół jakichś spraw. Stali się trochę śmielsi, nie boją się przełożonych (Sumy). Ludzie teraz nie pozwalają władzom naciskać na siebie. (...) Naród zrozumiał, że trzeba znać prawo, by móc [je] egzekwować (Odessa).

Zdaniem naszych rozmówców, Majdan był praktyczną lekcją demokracji nie tylko dla władzy, ale także – a może nawet przede wszystkim – dla mieszkańców Ukrainy, którzy „stali się obywatelami”.

Jednocześnie ujawniające się w wynikach badań ankietowych rozczarowanie demokracją na Ukrainie, a dokładniej jej praktyczną realizacją w postaci działającego systemu politycznego, nie jest niczym niezwykłym w krajach postkomunistycznych. Nawet w Polsce, uważanej za lidera przemian ustrojowych, w listopadzie 2005 roku ponad połowa badanych była skłonna zgodzić

się ze stwierdzeniem, że „rządy niedemokratyczne mogą być niekiedy bardziej pożądane niż demokratyczne”¹³, a 77% uważało, że w demokracji „za mało się robi, a za dużo gada”. Badani mniej więcej w tym samym czasie Ukraińcy nie podzielali tego ostatniego poglądu tak masowo: 35% było tego samego zdania co większość Polaków, ale 43% nie zgodziło się z takim stwierdzeniem.

By zbadać stopień poparcia dla demokracji, respondenci zostali poproszeni o ustosunkowanie się do czterech stwierdzeń odnoszących się do tej formy rządów:

- W demokracji mogą pojawiać się problemy, ale jest ona lepsza niż inne formy rządów;
- System gospodarczy funkcjonuje źle w demokracji;
- W demokracji mało się robi, a zbyt wiele mówi;
- Ustrój demokratyczny nie radzi sobie z utrzymaniem porządku.

Mogli wybierać spośród następujących wariantów odpowiedzi: zdecydowanie się zgadzam, raczej się zgadzam, raczej się nie zgadzam i zdecydowanie się nie zgadzam. W tabeli 2 zaprezentowano zsumowane odsetki odpowiedzi „zdecydowanie się zgadzam” i „raczej się zgadzam” oraz „zdecydowanie się nie zgadzam” i „raczej się nie zgadzam”.

Tabela 2 pokazuje, że stwierdzenia wyrażające postawy prodemokratyczne mają więcej zwolenników niż przeciwników. Dotyczy to zwłaszcza pierwszego poglądu, o przewadze demokracji nad innymi formami rządów, ale podobną tendencję widzimy przy innych poglądach. Ponad połowa nie zgadza się, że w demokracji źle działa system gospodarczy, a dokładnie połowa odrzuca przekonanie, że ustrój demokratyczny nie radzi sobie z utrzymaniem porządku. Zwraca jednak uwagę fakt, że bardzo duży odsetek respondentów nie potrafił ustosunkować się do tak

Tabela 2. Postawy wobec demokratycznego systemu politycznego (w %)

	zgoda	trudno powiedzieć	niezgoda
W demokracji mogą pojawiać się problemy, ale jest ona lepsza niż inne formy rządów	69	18	13
System gospodarczy funkcjonuje źle w demokracji	20	23	54
W demokracji mało się robi, a zbyt wiele mówi	35	22	43
Ustrój demokratyczny nie radzi sobie z utrzymaniem porządku	26	24	50

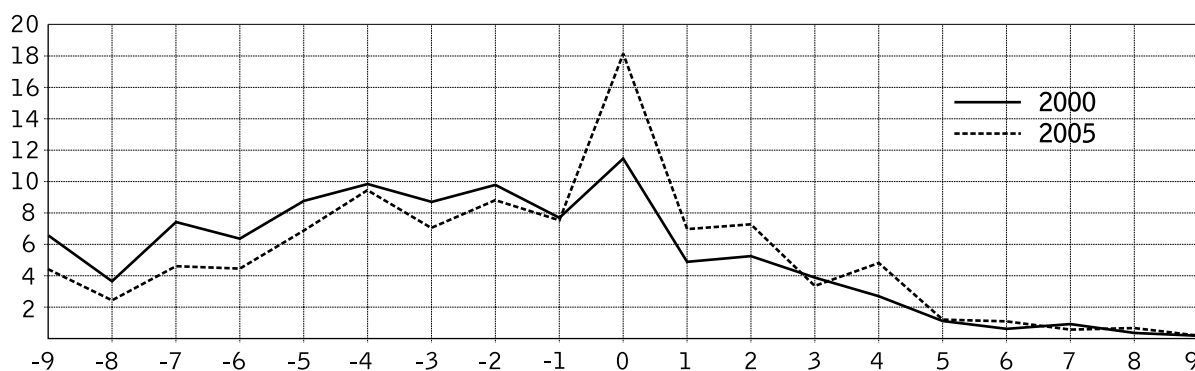
sformułowanych stwierdzeń. Pojawił się także znaczący odsetek osób krytycznych wobec demokracji.

Poparcie dla demokracji a ocena bieżącego systemu politycznego na Ukrainie

Źródeł krytycznych poglądów na demokrację poszukuje się zwykle w rozczarowaniu panującym w danym kraju systemem politycznym. Jednak analizy statystyczne danych omawianego tu badania sondażowego pokazują, że ocena systemu politycznego panującego na Ukrainie ma bardzo niewielki bezpośredni wpływ na postawy wobec idei demokratycznego ładu politycznego¹⁴. Może to oznaczać, że Ukraińcy ciągle mają wątpliwości, czy ich kraj można uważać za demokratyczny i w rezultacie nie są skłonni obarczać samej idei demokracji odpowiedzialnością za dostrzegane wady ukraińskiego systemu politycznego. Z postawami prodemokratycznymi ma natomiast pewien związek ocena systemu przed upadkiem ZSRR¹⁵. Osoby o pozytywnym nastawieniu do demokracji mają jednocześnie tendencję do wystawiania gorszych ocen systemowi radzieckiemu. Nie należy jednak zapominać o tym, że system polityczny z czasów radzieckich stabilnie uzyskuje na Ukrainie wyższe oceny niż system bieżący. Wykres 3 ilustruje różnice w ocenach systemu bieżącego i tego, który panował w czasach ZSRR. Badanie przeprowadzono dwukrotnie w odstępie pięcioletnim (w roku 2000 i 2005). Wartości ujemne ocen (na osi poziomej) oznaczają, że system radziecki był oceniany wyżej niż bieżący, wartość 0 oznacza jednakową ocenę obu systemów, a wartości dodatnie – że bieżący system

oceniono wyżej niż radziecki. Okazuje się, że od 2000 roku sytuacja prawie się nie zmieniła – linie na wykresie niemal się pokrywają. Z jednym wyjątkiem – w ostatnim czasie wyraźnie zmniejszył się odsetek osób oceniających oba systemy jednakowo (różnica ocen 0 występowała znacznie częściej w roku 2000 niż w 2005), poza tym w obu punktach czasowych przeważają osoby, którym bardziej podobał się system polityczny panujący w czasach ZSRR niż obecny. Innymi słowy, tęsknota za „starymi dobrymi czasami” trwa i zapewne ma korzenie głównie w ocenie sytuacji materialnej gospodarstw domowych, gdyż różnice w ocenach systemu bieżącego i radzieckiego rosną z wiekiem. Obecnym emerytom w czasach radzieckich rzeczywiście działało się znacznie lepiej – przede wszystkim dlatego, że byli młodzi i pracowali, a nie otrzymywali niskie emerytury¹⁶. Poza wspomnianymi różnicami między grupami wiekowymi społeczeństwo ukraińskie jest bardzo mało zróżnicowane pod względem opisanych postaw. Podobnie do opisanej powyżej wygląda struktura ocen bieżącego systemu we wszystkich grupach wiekowych oraz w kategoriach wyróżnionych ze względu na poziom wykształcenia. Występuje pewne zróżnicowanie regionalne, przy czym różnice zauważalne są jedynie między regionem wschodnim, którego mieszkańcy jeszcze częściej niż w reszcie kraju oceniali system sprzed rozpadu ZSRR wyżej niż obecny, oraz regionem zachodnim – gdzie system radziecki zebrał wyjątkowo mało ocen pozytywnych (jednak nawet w regionie zachodnim dominowała tendencja do dawania poprzedniemu systemowi ocen wyższych niż obecnemu).

Wykres 3. Różnice w ocenach bieżącego systemu politycznego i panującego w ZSRR
(Na osi pionowej zaznaczono odsetki osób, dla których zanotowano wymienione różnice)

W tym kontekście nie dziwi fakt, że zdecydowana większość Ukraińców negatywnie ocenia rozpad ZSRR w 1991 roku oraz stosunkowo wysoki odsetek osób uważa rewolucję październikową za wydarzenie pozytywne. Warto pamiętać o tych postawach, oceniając i komentując różne wydarzenia polityczne na Ukrainie czy wypowiedzi tamtejszych polityków.

Do tego, by demokracja istotnie była systemem sprawowania rządów, w którym odpowiedzialność za losy państwa ponoszą jego obywatele, potrzebne jest zainteresowanie ze strony tych obywateli oraz ich gotowość do aktywności politycznej. Wydarzenia pomarańczowej rewolucji pokazały, że – przynajmniej w pewnych warunkach – Ukraińcy są zdolni do masowych i zdecydowanych działań. Mobilizacja społeczeństwa utrzymuje się na wysokim poziomie: 87% badanych odpowiedziało, że zamierza wziąć udział w nadchodzących wyborach parlamentarnych. To wyjątkowo dużo zważywszy, że w momencie badania do wyborów pozostawało około pięciu miesięcy i 34% nie wiedziało jeszcze, na kogo zamierza głosować.

Badanie pokazało także, że wzrost zainteresowania wyborami, do czego niewątpliwie przyczyniły się wydarzenia Majdanu oraz wszystko to, co rok później miało miejsce w ukraińskiej polityce, nie idzie w parze ze wzrostem gotowości Ukraińców do podejmowania działań o charakterze protestacyjnym. 36% badanych stwierdziło, że nigdy nie wzięłoby udziału w takich akcjach, jak podpisywanie petycji, przyłączenie się do bojkotu, udział w legalnych bądź nielegalnych demonstracjach czy okupowanie budynków lub zakładów państwowych. Skłonność do tego rodzaju działań kształtuje się bardzo podobnie jak przed pięć laty, gdy przeprowadzono badanie w ra-

mach projektu *European Values Study* (wtedy 33% nie było gotowych do żadnych z wymienionych działań). Mieszkańcy Ukrainy dziś, tak samo jak wtedy, bardzo niechętnie braliby udział w akcjach nielegalnych, takich jak nielegalne strajki czy okupacje budynków państwowych. Chętniej, ale nie masowo zgadzają się na akcje legalne: podpisywanie petycji, udział w legalnych demonstracjach czy przyłączenie się do bojkotu. Ilustruje to tabela 3.

Z przeprowadzonych wywiadów również wynika, że wydarzenia Majdanu nie zaowocowały jakimś gwałtownym ożywieniem aktywności protestacyjnej na masową skalę, choć niektórzy rozmówcy wskazywali, że ludzie nauczyli się pisać do władz, że zaczęli podawać władze do sądu i nawet wygrywać z nimi procesy.

Ważne jest również to, co było sygnalizowane przez wielu naszych rozmówców, że wszędzie zmieniła się wrażliwość społeczna i stosunek do osób, które podejmują jakieś działania. Dotyczy to nie tylko, a nawet nie tyle protestów, ile różnego rodzaju działalności społecznej. Dlatego nawet w tych regionach, w których niemal nie było organizacji pozarządowych, tak jak obwód doniecki czy ługański, zaczęły pojawiać się pierwsze oznaki ożywienia w tej dziedzinie. Nie bez znaczenia jest tu wspomniany już fakt, że ludzie generalnie przestali się bać – władzy, szefa, milicji itp. Wyjątkowo optymistycznie w naszych badaniach przedstawiała się sytuacja w Odessie, gdzie kilkoro respondentów niezależnie od siebie opowiadało o niezwyklej zaradności obywateli, którzy sami potrafią zorganizować potrzebne naprawy czy remonty – jednym słowem doprowadzić do poprawy jakości swojego życia bez oglądania się na władze.

Tabela 3. Gotowość do udziału w różnych formach aktywności społecznej

Rodzaj działania	2000		2005	
	Brał udział	Mógłby wziąć udział	Brał udział	Mógłby wziąć udział
Podpisywanie petycji	13	31	9	28
Udział w legalnych demonstracjach	17	31	17	31
Udział w nielegalnych demonstracjach	2	13	2	10
Przyłączenie się do bojkotu	4	21	4	16
Okupacja budynków państwowych	1	4	1	4

Dane: 2000 – EVS, 2005 – Polska Fundacja im. Roberta Schumana

Stosunek do zasad wolnego rynku

Przyjrzyjmy się teraz, na ile powszechne są w społeczeństwie ukraińskim postawy, które można nazwać prorynkowymi, oraz czy i jaki mają związek z poparciem dla zasad demokratycznego ładu politycznego i innymi opisanymi wyżej postawami Ukraińców. Od 15 lat na Ukrainie funkcjonuje system, który ma pewne cechy gospodarki rynkowej, a Ukraińcy – zmuszeni przez sytuację materialną – wykazują się znaczną przedsiębiorczością.

Nowe władze ukraińskie zadeklarowały stworzenie ułatwień dla przedsiębiorców, którzy wcześniej byli gnębieni przez ciągle zmieniające się i niejasne przepisy, skomplikowany system podatkowy itp. We wszystkich regionach, w których przeprowadzaliśmy wywiady, dostrzeżono skutki wprowadzenia przez rząd zasady „jednego okienka” przy rejestrowaniu działalności gospodarczej i było to oceniane pozytywnie. Wielu naszych rozmówców zauważyło także, że z punktu widzenia małego i średniego biznesu sytuacja wyraźnie się poprawiła. Służby podatkowe zaczęły działać bardziej przejrzysto, procedury stały się jeśli nie łatwiejsze, to przynajmniej możliwe do zrozumienia i zastosowania.

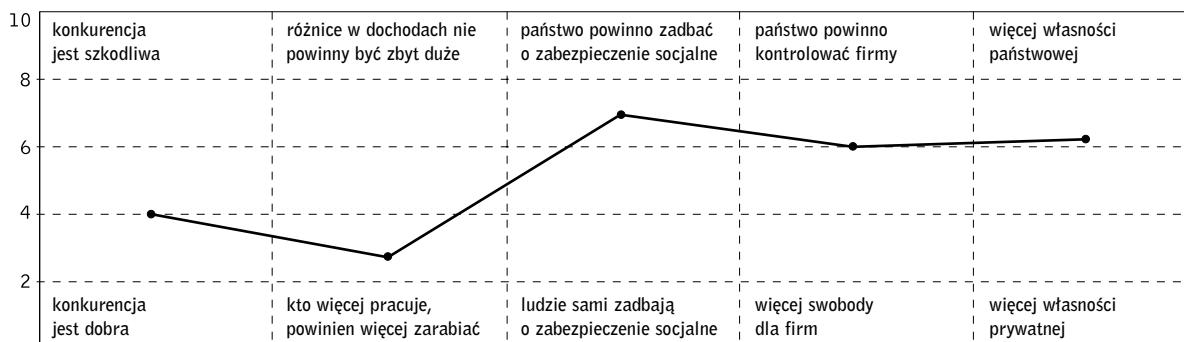
Nie wszystko jednak wygląda tak różowo. Kwestia korupcji, która zawsze pojawia się przy okazji rozmów o wolności gospodarczej, nadal jest jednym z najważniejszych problemów ukraińskiej rzeczywistości. I rzecz nawet nie tyle w samym istnieniu zjawiska korupcji, ile w tym, że jest ona rozwiązaniem wygodnym i mniej lub bardziej świadomie popieranym przez bardzo wielu obywateli. *Biznes nie dojrzał jeszcze do nowych warunków, wszyscy przywykli do różnych „schematów działania”, jakie panowały za Kuczmy. Pod pewnymi wzglę-*

dami wcześniej było może i niełatwo, ale prościej niż dziś (Łuhańsk).

Wątek korupcji, która znacznie ułatwia życie pod warunkiem, że dokładnie wiadomo, komu i ile trzeba dać, pojawiał się wielokrotnie w prowadzonych przez nas wywiadach we wszystkich regionach Ukrainy. Ktoś wyraził nawet pogląd, że jedyny skutek ogłoszonej przez władzę walki z korupcją jest taki, że wysokość łapówek wzrosła, bo ryzyko ich przyjęcia jest większe.

Sondaż opinii publicznej pokazał, że Ukraińcom – ogólnie rzecz biorąc – podobają się takie podstawowe elementy wolnego rynku jak konkurencja i zróżnicowanie dochodów w zależności od włożonego wysiłku: 50% badanych¹⁷ sądziło, że konkurencja jest rzeczą dobrą, bo zachęca ludzi do lepszej pracy, a 58% zgodziło się ze stwierdzeniem, że ten, kto więcej pracuje, powinien więcej zarabiać. Jednak poglądy dotyczące innych elementów wolnorynkowej gospodarki wskazują już na mniej prorynkowe nastawienie. I tak mieszkańcy Ukrainy sądzą przeważnie, że to państwo, a nie sami obywatele, powinno troszczyć się o zabezpieczenie socjalne (50%), natomiast kwestia rozszerzenia własności prywatnej w biznesie i swobody dla firm budziła kontrowersje: 16% uważa, że własność prywatną należy poszerzać, a 35% jest przeciwnego zdania, 24% opowiada się za swobodą firm, 39% – uważa, że państwo powinno kontrolować biznes. Nie bez znaczenia dla takiego rozkładu poglądów na kwestie wolności gospodarczej ma fakt, że oznacza ona również wolność dla tzw. oligarchów i biznesmenów, którzy zdobyli swoje majątki w sposób niezgodny ze społecznym poczuciem sprawiedliwości. Budzi to sprzeciw tym większy, że poziom życia przeciętnego Ukraińca ciągle

Wykres 4. Poglądy na różne kwestie związane z gospodarką rynkową (na wykresie przedstawiono wartości średnie z 10-punktowej skali, zatem wartość 5,5 oznacza opinię neutralną; im większe wartości – tym bardziej antyrynkowe poglądy)

jest niski, mimo wyraźnej poprawy, która nastąpiła w ciągu ostatnich kilku lat.

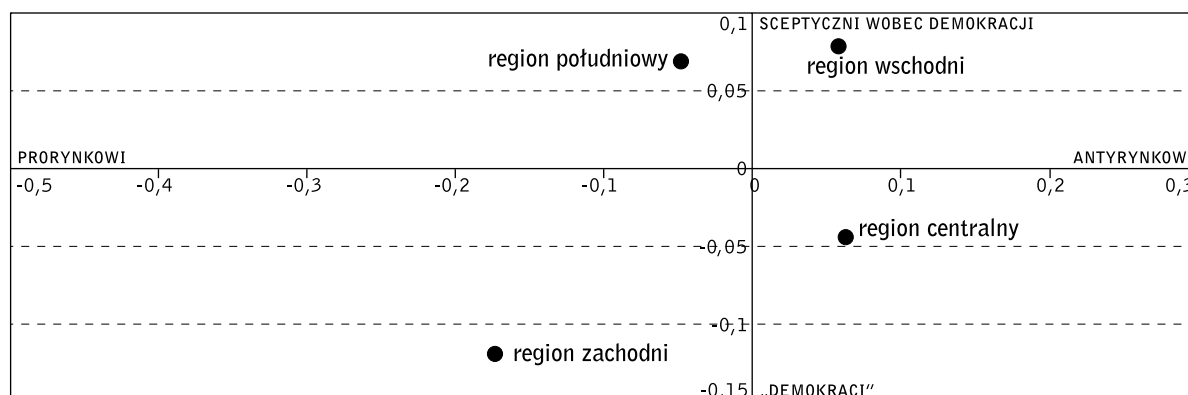
Poglądy w kwestiach ekonomicznych były zróżnicowane w zależności od płci, wieku i wykształcenia badanych. Bardziej liberalne poglądy głoszą mężczyźni, ludzie młodszy i o wyższym poziomie wykształcenia – a więc ci, którym rynkowa gospodarka daje większe szanse na rozwinięcie i wykorzystanie ich potencjału. Rolę państwa widzą oni głównie w zapewnieniu odpowiedniego zabezpieczenia socjalnego, a pozostałe kwestie – własności i przedsiębiorczości wolą pozostawić prywatnej inicjatywie.

Sympatykami wolnego rynku częściej niż inni są również zwolennicy przystąpienia Ukrainy do Unii Europejskiej oraz osoby prezentujące „niepodległościową” interpretację wydarzeń historycznych. Kobiety zaś oraz osoby starsze chciałyby – ogólnie rzecz biorąc – widzieć większą rolę państwa w gospodarce: jako właściciela przedsiębiorstw i organ kontrolujący działalność firm. Te grupy są bardziej sceptycznie nastawione do rynku.

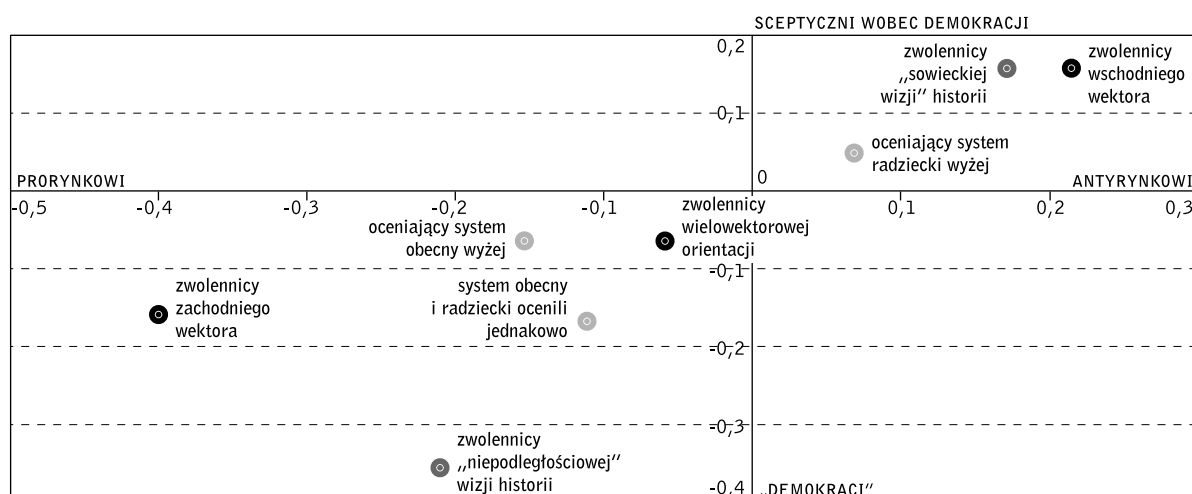
Wykres 5 prezentuje zróżnicowanie różnych grup społecznych pod względem poglądów na wolny rynek i demokrację. Górny graf pokazuje różnice między mieszkańcami czterech ukraińskich regionów, dolny zaś – różnice między zwolennikami różnych kursów w polityce zagranicznej, między zadowolonymi i niezadowolonymi z obecnego systemu politycznego oraz między zwolennikami „niepodległościowej” i „sowieckiej” interpretacji wydarzeń z najnowszej historii Ukrainy.

Zwolennicy „zachodniego wektora” w polityce zagranicznej, to osoby, które uważają, że Ukraina powinna przystąpić do Unii Europejskiej, zaś nie powinna integrować się w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw. „Wschodni wektor” oznacza przekonanie o celowości przyłączenia się do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji z jednoczesnym odrzuceniem idei integracji z UE. „Orientacja wielowektorowa” oznacza chęć przyłączenia się jednocześnie do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji i do Unii Europejskiej.

Wykres 5a. Poglądy mieszkańców czterech regionów na wolny rynek i demokrację

Wykres 5b. Poglądy różnych grup społecznych na wolny rynek i demokrację

Wykres pokazuje, że najbardziej zdecydowanie prorynkowo i prodemokratycznie zorientowani są mieszkańcy regionu zachodniego. Region centralny charakteryzuje się postawami prodemokratycznymi, które jednak idą w parze ze sceptycyzmem wobec liberalizmu ekonomicznego. Respondenci z regionu wschodniego prezentują sceptycyzm zarówno odnośnie gospodarki rynkowej, jak i demokracji. Z kolei w regionie południowym obserwujemy skłonność do popierania liberalizmu ekonomicznego, ale sceptycyzm wobec demokratycznej formy rządów.

Wszystkie zaprezentowane na wykresie grupy różnią się ze względu na oba badane wymiary: polityczny (demokracja) i ekonomiczny (wolny rynek). Okazuje się przy tym, że najbardziej prorynkowo i demokratycznie zorientowani są zwolennicy zachodniego wektora w polityce zagranicznej i osoby opowiadające się za „niepodległościową” interpretacją wydarzeń historii najnowszej. Najbardziej sceptyczni w stosunku do demokracji byli zwolennicy integracji Ukrainy z Państwem Związkowym Białorusi i Rosji.

III. Miejsce Ukrainy w Europie

Ukraińscy socjologowie często podkreślali, że przekonania Ukraińców są bardzo niestabilne i podlegają silnym wahaniom w zależności od bieżących wydarzeń na wewnętrznej scenie politycznej i chwilowych nastrojów – szczególnie chwiejnych w okresie przedwyborczym.

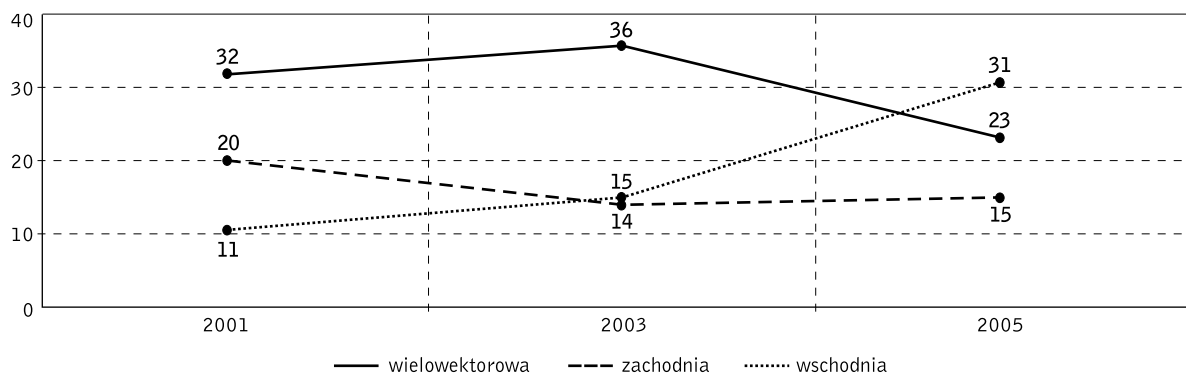
Mówiąc o kwestiach dotyczących polityki zagranicznej Ukrainy, należy pamiętać, że społeczeństwo tego kraju w ogóle mało interesuje się kwestiami międzynarodowymi, w wyniku czego bardzo wielu Ukraińców nie ma sprecyzowanego zdania na temat tego, jakie miejsce w Europie powinien zajmować ich kraj i jakie powinny być jego relacje z sąsiadami. W przeprowadzonym w 2003 roku badaniu socjologicznym aż 27% respondentów nie potrafiło powiedzieć, czy ich zdaniem Ukraina powinna wstąpić do Unii Europejskiej, czy też nie, 38% nie miało zdania w sprawie przynależności Ukrainy do NATO¹⁸. Rok po pomarańczowej rewolucji odsetki osób niepotrafiących sformułować swojego zdania w tych sprawach nieco zmalały, ale wciąż pozostały znaczące: 20% nie wie, czy Ukraina powinna przystąpić do Unii Europejskiej, a 17% nie ma zdania w kwestii ukraińskiego członkostwa w NATO.

Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest oczywiście brak rzetelnej informacji oraz – coraz mniej dotkliwy, ale jednak ciągle istotny – niedostatek własnych doświadczeń mieszkańców Ukrainy w kontaktach ze światem Zachodu. Skutkiem tego jest niezrozumienie podstawowych mechanizmów funkcjonowania Unii Europejskiej i NATO oraz nierzadkie kierowanie się powielanymi przez media stereotypami, ukształtowanymi jeszcze przez sowiecką propagandę w okresie zimnej wojny. Jednocześnie Ukraińcy samodzielnie nie poszukują wiedzy o wspomnianych instytucjach międzynarodowych, gdyż nie jest ona im potrzebna do codziennego funkcjonowania. Dzięki temu możliwa była wspomniana wielokrotnie w różnych publikacjach i prowadzona przez niemal wszystkie ukraińskie rządy polityka „wielowektorowości” z wyraźną przewagą wektora wschodniego¹⁹. Polegała ona na ciągłym zawieszaniu między Wschodem a Zachodem i braku jednoznacznych deklaracji i rzeczywistych działań świadczących o wyborze tej lub innej opcji w polityce zagranicznej. Taka polityka miała

i wciąż ma na Ukrainie poważną bazę społeczną. Dzieje się tak, mimo że oficjalna Ukraina zaprzestała jej głoszenia (choć nie – realizacji) jeszcze na początku drugiej kadencji prezydenta Kuczmy. Ilustracją tezy o poparciu społecznym dla „wielowektorowości” niech będzie poniższy wykres pokazujący, jak zmieniało się poparcie dla poszczególnych „wektorów” ukraińskiej polityki w ciągu czterech lat, w czasie których trzykrotnie badano omawianą kwestię. Dla blisko jednej czwartej obywateli opcje wschodnia i zachodnia ciągle nie wykluczają się (to właśnie przedstawiona na wykresie „orientacja wielowektorowa”), jednak ich udział zmniejszył się w ciągu ostat-

nich kilku lat. Wykres pokazuje także, że odsetek zwolenników kursu zachodniego²⁰ jest od 2001 roku mniej więcej stały i wynosi kilkanaście procent (w 2005 roku – 15%), zaś najbardziej zauważalne zmiany dotyczą zwolenników kursu wschodniego. W ciągu czterech lat dzielących pierwsze i ostatnie z cytowanych tu badań, ich udział niemal się potroił. Potwierdzają to także inne dane. Wyniki prowadzonych od 1994 roku badań Instytutu Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy również świadczą o istnieniu w społeczeństwie stabilnej, kilkunastoprocentowej grupy zwolenników jednoznacznie zachodniego kursu Ukrainy, podczas gdy różne warianty kursu

Wykres 6. Orientacje w polityce zagranicznej (dane w %, pominięto osoby, które nie miały zdania w kwestii przynależności Ukrainy do UE lub do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji, w 2005 roku takich było 24%)

Dane: 2001 – Instytut Spraw Publicznych, 2003 – Fundacja im. Stefana Batorego, 2005 – Polska Fundacja im. Roberta Schumana

Tabela 4. Dynamika wyboru najważniejszych kierunków rozwoju Ukrainy

Rok	Jaki kierunek rozwoju Ukrainy jest Pana(i) zdaniem najlepszy?					
	Przed wszystkim rozwój stosunków w ramach WNP	Rozwój stosunków przede wszystkim z Rosją	Wzmacniać przede wszystkim blok wschodnio-słowiański (Rosja, Ukraina, Białoruś)	Ustanawiać stosunki przede wszystkim z rozwiniętymi krajami Zachodu	Opierać się przede wszystkim na własnych zasobach, umacniając niepodległość	Różne regiony Ukrainy powinny wybrać różne drogi

Dane badania monitoringowego NAN Ukrainy (% wszystkich badanych)

1997	23,7	4,5	24,3	13,8	16,1	4,1
1998	23,8	5,0	23,7	12,8	17,7	5,0
1999	18,5	4,8	24,0	16,4	19,7	4,1
2000	15,4	4,1	22,8	16,5	26,1	3,5
2001	16,3	6,6	29,2	13,2	20,8	3,4
2002	13,4	8,6	34,0	12,7	22,2	-
2003	13,2	9,8	34,4	10,7	21,2	-
2004	13,1	11,4	34,3	14,4	17,1	-
2005	11,0	8,3	29,3	17,9	20,2	2,9

Dane z badania Fundacji im. Roberta Schumana (% wszystkich badanych)

2005	11,2	11,6	28,6	16,5	21,3	3,7
------	------	------	------	------	------	-----

wschodniego miały w ciągu okresu objętego badaniem w przybliżeniu dwukrotnie więcej zwolenników (patrz tabela 4).

Przed czterema i dwoma laty najliczniejsi byli zwolennicy orientacji wielowektorowej, dziś dominują zwolennicy opcji wschodniej. Wydaje się, że może to być jeden z rezultatów pomarańczowej rewolucji i wydarzeń wokół niej. Przyniosły one wielu osobom m.in. zrozumienie, że opcji wschodniej i zachodniej nie da się połączyć, jednocześnie rozczarowanie towarzyszące konfliktom wewnątrz obozu „pomarańczowych” spowodowało, że część dawnych niezdecydowanych opowiedziała się za wektorem wschodnim.

Przedstawiciele ukraińskich środowisk opinio-twórczych, z którymi przeprowadziliśmy wywiady, w większości dostrzegali wyraźny zwrot na Zachód w polityce zagranicznej nowych władz Ukrainy. Nie wszyscy oceniali ten zwrot pozytywnie, jednak takie opinie przeważały. Krytyka polityki zagranicznej obozu Juszczenki dotyczyła przede wszystkim następujących zagadnień:

– Zmiana polityki zagranicznej nie przyniosła Ukrainie żadnych konkretnych korzyści. Juszczenko jeździ na Zachód i jest tam dobrze przyjmowany, jest wyraźnie lubiany przez przywódców innych państw, ale dla Ukrainy i jej zwykłych obywateli nic z tego nie wynika. Ktoś nawet porównał Juszczenkę z Gorbaczowem, którego także *cenili na Zachodzie, ale który nie umiał znaleźć wspólnego języka ze swoimi obywatelami.*

– Zmianie kursu politycznego nie towarzyszy odpowiednia polityka informacyjna. W rezultacie osoby nieprzekonane lub mające niedostateczną wiedzę nie potrafią ocenić tego, co dzieje się w kwestii polityki zagranicznej. *Nie wiemy, co nam daje opcja zachodnia. Nie wiemy też, do czego dążymy, jakie są nasze cele (...). Juszczenko to nie Bush, który stale urządza konferencje prasowe i objaśnia, dlaczego postąpił tak, jak postąpił.*

– Zmiana kursu polityki zagranicznej spowodowała nieufność, a nawet wrogość ze strony Rosji. Niektórzy z badanych wskazywali tę zmianę jako jedną z przyczyn niedawnego konfliktu gazowego. Tymczasem, jak twierdzili krytycy kursu zachodniego, Ukraina jest zależna od Rosji ekonomicznie i trzeba uznać ten fakt i *nie rzucać się raz na Wschód raz na Zachód, bo to niegodne.*

Jednak ogólnie rzecz biorąc, elity przeważnie oceniały ten kurs pozytywnie, wyrażając czasami wątpliwość co do realności przystąpienia Ukrainy do Unii Europejskiej czy NATO. Znaczna część Ukraińców jednak, jak się wydaje, wciąż chce widzieć Ukrainę jako miejsce spotkania, a nie zmagania się z sobą dwóch ośrodków integracyjnych. Jedna trzecia badanych (33%) była zdania, że zgodne z interesem Ukrainy jest zarówno zbliżenie z Unią Europejską, jak i z Rosją. Jednak zmuszeni do dokonania wyboru, Ukraińcy wybierają Wschód – symbolizowany tu przez Państwo Związkowe Białorusi i Rosji. Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że ten kierunek jest bardziej „oswojony”, znany: 65% badanych wyraziło pogląd, że Rosja rozumie potrzeby Ukrainy, podczas gdy jedynie 34% było zdania, że potrzeby te rozumie Unia Europejska. Wschód przyciąga Ukraińców bliskością kultury, mentalności i zrozumiałymi regułami funkcjonowania, Zachód zaś – uporządkowaniem, przewidywalnością i dobrobytem ekonomicznym. Najchętniej nie rezygnowaliby ani z jednego, ani z drugiego. Jednocześnie panuje dość powszechne – także wśród elit – przekonanie, że „Ukrainie daleko do Europy”. I nawet ci, którym Europa imponuje swoim poziomem życia, organizacją czy nawet kulturą lub wartościami, nie bardzo wyobrażają sobie Ukrainę w Unii Europejskiej.

Sympatii do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji sprzyja też wspomniana już, dość powszechna na Ukrainie nostalgia za Związkiem Radzieckim (63% negatywnie oceniło rozpad ZSRR). W odróżnieniu od społeczeństwa polskiego, które okres zależności od ZSRR ocenia dość jednoznacznie negatywnie, uważając go za czas władzy narzuconej, znaczny odsetek Ukraińców widzi w historii ZSRR fragment historii swojego narodu, z którą się identyfikuje. Okres Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej nie jest dla nich czasem panowania władzy „przywiezionej z zewnątrz”. Patrząc z tej perspektywy, to raczej problem eurointegracji jest „zewnątrzny”, więc nieco sztuczny. Nie oznacza to, że odrzucany z niechęcią, ale przynajmniej wywołujący nieufność i zakłopotanie. Powszechnemu wśród Ukraińców przekonaniu, że Ukraina jest krajem europejskim, nie towarzyszy tak jak w Polsce wyraźne dystansowanie się do wszystkiego, co jakoś związane jest z Rosją.

W każdym razie problem integracji z Unią Europejską identyfikowany jest przez Ukraińców jako coś, co nie dotyczy przeciętnych obywateli. Dlatego wywołuje sprzeczne reakcje: 42% badanych stwierdziło, iż Ukraina powinna wstąpić do Unii Europejskiej, a niewiele mniej, bo 38% było przeciwnego zdania. Blisko co piąty nie miał w tej kwestii zdania. Podobnie jak przed dwoma laty, w społeczeństwie dominuje przekonanie, że kwestia stosunków Ukrainy z Unią Europejską to „ich”, a nie „nasz” problem. „Ich” – czyli prezydenta, rządu, biznesmenów. Jedynie niespełna co piąty badany sądził, że sprawa ta dotyczy wszystkich mieszkańców Ukrainy. Znacznie mniej wątpliwości wywoływała orientacja „wschodnia”, czyli kwestia ewentualnego przyłączenia się Ukrainy do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji. Opcja ta nie tylko cieszyła się większym poparciem niż zachodnia, ale także nastęrczała mniej trudności w sformułowaniu stanowiska. Jedynie 9% badanych nie potrafiło wypowiedzieć się na temat tego, czy chcieliby, aby Ukraina przystąpiła do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji, czy też są temu przeciwni. Wygląda tak, jakby badani uważali ten wektor integracji za bardziej realny niż zachodni. Zdecydowana większość, bo 67% respondentów, gotowa była poprzeć tę ideę, przeciwników było 23% (czyli niespełna co czwarty).

Wiedza o Unii Europejskiej

Stabilność jakichkolwiek poglądów politycznych w dużej mierze zależy od tego, na ile są one ugruntowane w rzeczywistych interesach obywateli oraz w jakim stopniu wybór tej czy innej opcji jest dokonywany świadomie, w oparciu o wiedzę, a nie pod wpływem chwilowego nastroju lub propagandy.

Nie ulega wątpliwości, że dzięki własnemu doświadczeniu społeczeństwo ukraińskie dobrze zna rzeczywistość i mechanizmy funkcjonowania Rosji czy Białorusi. Unia Europejska natomiast ciągle pozostaje *terra incognita*. Uczestnicy opisywanego tu badania zostali poproszeni o odpowiedź na trzy pytania sprawdzające ich wiedzę o UE: czy Unia ma konstytucję, czy ma swojego prezydenta i jak funkcjonuje unijna waluta euro²¹. Wyniki świadczą o bardzo niskim poziomie wiedzy o podstawowych faktach dotyczących Unii Europejskiej. Połowa badanych nie odpowiedziała poprawnie na żadne pytanie, a jedynie niespełna 8% udzieliło trzech prawidłowych odpowiedzi.

Poziom wiedzy o UE w pewnym stopniu zależał od wieku (najstarsi respondenci byli najslabiej poinformowani) i silnie od wykształcenia. Ale nawet wśród osób o najwyższym poziomie wykształcenia 36% nie potrafiło prawidłowo odpowiedzieć na żadne z zadanych pytań. Okazało się, że bardzo wyraźny wpływ na poziom wiedzy o Unii Europejskiej miało posiadanie paszportu. Wśród 14% badanych, którzy posiadali ten dokument, a więc mających przynajmniej możliwość wyjazdów za granicę, stopień poinformowania rozkładał się podobnie, jak w grupie osób z najwyższym poziomem wykształcenia. Przy czym oczywiście poziom wykształcenia osób

Tabela 5. Kto jest najbardziej zainteresowany wstąpieniem Ukrainy do Unii Europejskiej?

Zainteresowane grupy	2003	2005
Prezydent i jego otoczenie	38	54
Biznesmeni	31	10
Politycy związani z rządem	27	22
Wszyscy mieszkańcy Ukrainy	19	18

Uwaga: Suma odsetków przekracza 100%, gdyż można było wybrać kilka odpowiedzi

Dane: 2003 – Fundacja Batorego, 2005 – Polska Fundacja im. Roberta Schumana

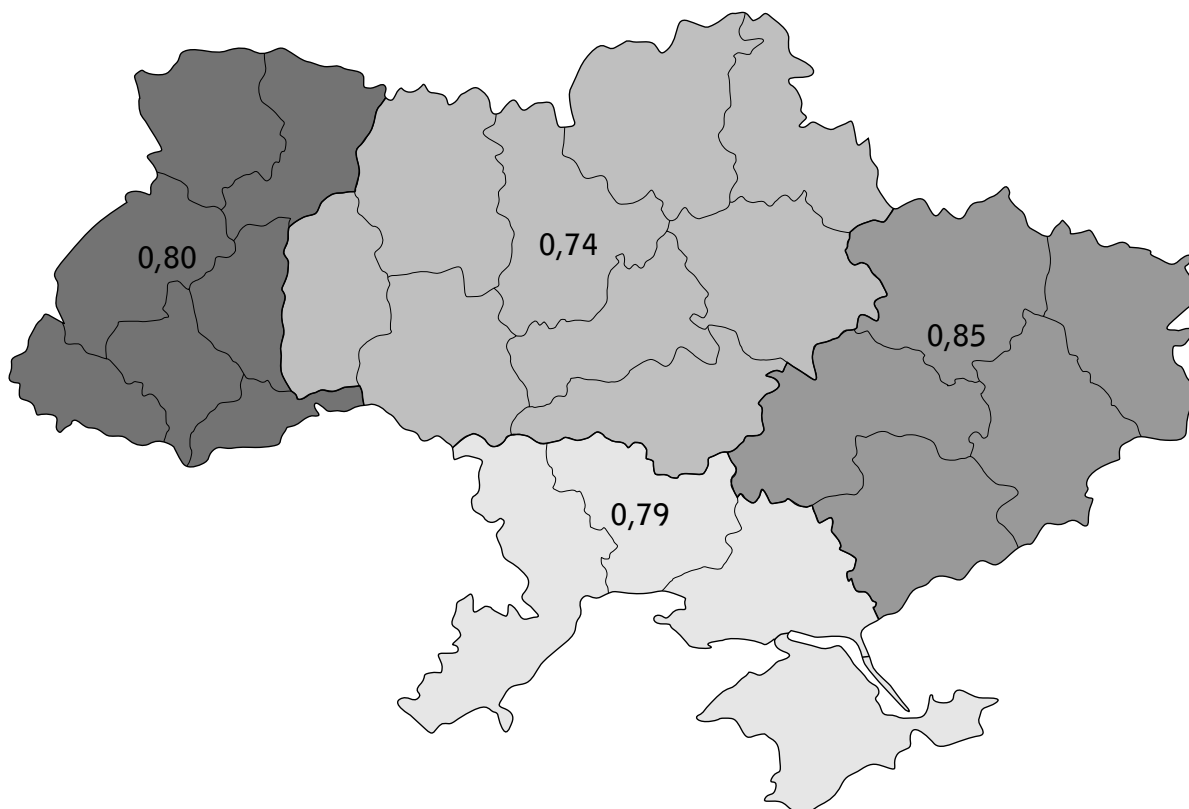
z paszportami był zróżnicowany, choć udział osób z wyższym wykształceniem był w tej grupie większy niż wśród nieposiadających paszportów. Ciekawe okazało się regionalne zróżnicowanie wiedzy o Unii Europejskiej. Przeciętnie najlepiej poinformowani byli bowiem nie – jak można było się spodziewać – mieszkańcy regionu zachodniego, sąsiadującego z krajami UE (Polską, Słowacją, Węgrami), ale najbardziej od niej oddalonego regionu wschodniego i południowego. Mieszkańcy regionu wschodniego są najbardziej sceptycznie spośród wszystkich Ukraińców nastawieni do perspektywy integracji europejskiej Ukrainy²². Okazuje się, że jednocześnie mają stosunkowo największą wiedzę o tym, czym jest Unia Europejska. Można by więc przypuszczać, że ich „antyunijne” poglądy są bardziej ugruntowane niż poglądy reszty Ukraińców. Byłaby to jednak zbyt ryzykowna teza, gdyż nawet w tym najlepiej poinformowanym regionie 48% respondentów nie potrafiło poprawnie odpowiedzieć na żadne pytanie o Unię Europejską, a jedynie niespełna 13% odpowiedziało poprawnie na wszystkie trzy. Odsetki osób, które wykazały się jakąkolwiek wiedzą, są więc niewielkie.

Bardziej zaawansowane analizy statystyczne pokazały, że wiedza o Unii Europejskiej niemal zupełnie nie jest związana z poparciem bądź odrzuceniem idei integracji europejskiej Ukrainy. Jest natomiast związana z poparciem dla gospodarki rynkowej.

Przedstawiony powyżej stopień poinformowania obywateli Ukrainy o Unii Europejskiej można przynajmniej w pewnym stopniu traktować jako potwierdzenie słuszności zarzutów, które formułowali pod adresem władz i mediów badani przez nas dziennikarze, politolodzy i inni przedstawiciele regionalnych elit. Wskazywali oni wielokrotnie na fakt, że władze wybrały prozachodni kurs w polityce zagranicznej, ale zapomniały, że społeczeństwu należą się wyjaśnienia dotyczące przyczyn i konsekwencji dokonania takiego wyboru. Tymczasem społeczeństwo nie potrafi ocenić słuszności wybranej opcji, ponieważ nie ma wystarczającej wiedzy. W swoich ocenach kieruje się więc głównie stereotypami ukształtowanymi przez propagandę, a nie zrozumieniem, która z opcji jest bardziej korzystna z punktu widzenia interesów Ukrainy.

Mapa 2. Regionalne zróżnicowanie poziomu wiedzy o Unii Europejskiej

(liczby pokazują średnią liczbę poprawnych odpowiedzi na pytania dotyczące UE. Były 3 pytania)

Uwagi końcowe

1. Badania pokazały obraz społeczeństwa okresu przejściowego. Dają się w nim dostrzec pewne elementy stałe i pewne wspólne wartości, których jeszcze kilka lat temu nie było. Wspólną dla wszystkich Ukraińców wartością staje się państwo, z którym coraz powszechniej czują się związani i z którego są dumni, mimo wszystkich dostrzeganych jego wad.

Powszechnym poparciem cieszy się także demokratyczny porządek polityczny, choć są spory dotyczące konkretnej jego realizacji. Podobnie jest z gospodarką rynkową – wolny rynek jest wartością cenioną w społeczeństwie, ale pod warunkiem, że państwo weźmie na siebie rozwiązanie problemów zabezpieczenia socjalnego.

Dzięki wydarzeniom na Majdanie obywatele coraz powszechniej są świadomi tego, jak powinna funkcjonować władza w państwie demokratycznym. Zdobyli także doświadczenie, czego i w jaki sposób można od tej władzy wymagać. Wiedzą już, jak ważna jest samoorganizacja i coraz częściej organizują się, by rozwiązać pojawiające się przed nimi problemy.

2. Trudno jednocześnie oprzeć się wrażeniu, że w społeczeństwie ukraińskim bardzo rozpowszechnione jest poczucie zagubienia i ogólny brak zrozumienia procesów, politycznych i gospodarczych. Z tego wynikają niespójności poglądów na różne kwestie dotyczące polityki wewnętrznej i zagranicznej, prowadzące do zaskakujących paradoksów. Blisko 2/3 dorosłych mieszkańców Ukrainy negatywnie ocenia rozpad ZSRR, jednocześnie połowa jest zadowolona z tego, że powstała (w wyniku tegoż rozpadu) niepodległa Ukraina. Jedynie 19% oceniło oba wydarzenia pozytywnie i 23% – oba negatywnie, czyli niepełna połowa (42%) ma w tej kwestii spójne poglądy.

3. Podobne kłopoty pojawiają się przy próbie określenia preferencji dotyczących miejsca Ukrainy w Europie i opcji w polityce zagranicznej. Ukraińcy najczęściej są skłonni myśleć o swojej ojczyźnie jako o kraju „europejskim”, a nie np. „wschodnioeuropejskim”. Ciągłe nie są jednak gotowi dokonać zdecydowanego wyboru „wektora integracji” – widzą atrakcyjne elementy zarówno w opcji wschodniej, jak i zachodniej.

Co czwarty badany (23%) chciałby przyłączenia Ukrainy jednocześnie do Unii Europejskiej i do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji, jeszcze więcej, bo 29%, chciałoby być jednocześnie w UE i Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej. Jedna trzecia obywateli (32%) sądzi, że z interesami Ukrainy zgodne jest zarówno zbliżenie z Unią Europejską, jak i z Rosją. Zmuszeni do opowiedzenia się po którejś ze stron, chętniej wybierają Wschód jako bardziej znany i zrozumiały. Zachód pozostaje dla większości Ukraińców *terra incognita*. Ich wiedza o podstawowych faktach dotyczących Unii Europejskiej jest katastrofalnie niska.

Jednocześnie obie opcje – wschodnia i zachodnia – mają pewną liczbę zadeklarowanych i bardzo aktywnych przeciwników, gotowych zrobić wszystko by przeciwdziałać obraniu przez Ukrainę niepożądaną z ich punktu widzenia opcji.

4. Podział regionalny kraju ze względu na wartości i poglądy polityczne ciągle jest faktem. Przy tym prozachodnio zorientowany zachód Ukrainy charakteryzuje się jednocześnie równie niskim poziomem wiedzy na temat Unii Europejskiej, co reszta kraju. Stosunkowo najwyższy – ale wciąż bardzo niski – poziom wiedzy zanotowano w regionie wschodnim.

Joanna Konieczna
Instytut Socjologii UW

¹ Sondaż został przeprowadzony na zlecenie Polskiej Fundacji im. Roberta Schumana w ramach projektu *Przez edukację europejską do społeczeństwa obywatelskiego*, sfinansowanego z grantu Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP.

² Więcej o projekcie można przeczytać na stronie <http://www.europeanvalues.nl>. Zob. też Halman L. (ed.), 2001, *European Values Study: A Third Wave*. Source book of the 1999/2000 European Values Surveys, EVS, Tilburg.

³ Por. np. P. Kubicek, *Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour*, *Europe-Asia Studies*, vol. 52, No. 2, 200, s. 273–294; J. Bugajski, *Ethnic Relations and Regional Problems in Independent Ukraine*, in: S.L. Wolchik and V. Zvigyanich (eds.), *Ukraine. The Search for a National Identity*, Oxford, 2000; Malanchuk O., *Social Identification vs. Regionalism*, in *Contemporary Ukraine, Nationalities Papers*, Sep. 2005, vol. 33, issue 3, p 345–368.

⁴ Rozważania na temat korzeni ukraińskiego regionalizmu można znaleźć m.in. w pracach: J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Wyd. UMCS, Lublin 2000; A. Wilson, *Ukraińcy*, Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media, Warszawa 2002; M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Universitas, 2003 i in.

⁵ Wypadałoby zapewne wyróżnić Krym jako oddzielny region, ale rzadko badana próba jest dostatecznie liczna, by było to możliwe.

⁶ Różnice dotyczą oczywiście obwodów znajdujących się na granicy regionów. I tak obwody dniepropietrowski, zaporożski i sumski bywają „wschodem”, innym razem „centrum”, chmielnicki i rówieński bywają „zachodem” lub „centrum”, Krym przyłącza się do „południa” lub traktuje oddzielnie. Por. np. O. Sternij, M. Чурилов, *Регіоналізм і України як об’єкт соціологічного дослідження*, Київ 1998; Я. В. Верменич, *Історична регіоналістика в Україні*, *Укр. іст. журн.*, 2002, № 2, s. 3–26; Н. Погоріла, *Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії „схід-захід”*, <http://dialogs.org.ua/ru/print/material/2/1332>, 29.06.2004.

⁷ Por. T. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*. Instytut Studiów Strategicznych, Kraków 2003. Cytat z tej książki: Państwo ukraińskie przestało być radosną lub niepokojącą „nowością”, stało się zaś „normą”. Przynajmniej do czasu umacniania zarówno państwo, jak i świadomość narodową (s. 156).

⁸ Aleksandra Jasińska-Kania, *Zmieniające się identyfikacje Europejczyków*, w: *Globalizacja i co dalej*. Warszawa 2004, s. 146–164.

⁹ Dane spisu ludności z 2001 roku dostępne na stronie <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

¹⁰ Черниш Н, *Одна, дві чи двадцять дві України: соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька*, *Дух і Літера*, № 11–12, 2003, s. 6–21. Malanchuk O., *Social Indentification vs. Regionalism*, in *Contemporary Ukraine, Nationalities Papers*, Sep. 2005, vol. 33, issue 3, p 345–368.

¹¹ Anthony Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, 1991.

¹² Patrz np.: Lipset S.M., 1960, *Political Man*, William Heinemann LTD; Gibson J.L., 1996, *A Mile Wide an Inch Deep: The Structure of Democratic Commitment in the Former USSR*,

American Journal of Political Sciences, Vol. 40, No 2, 396–420; Klingemann, H-D, Fuchs D (ed.), 1995, *Citizens and the State*, Oxford University Press; Rose R., 1996, *Trajectories of Fear and Hope. Support for democracy in Post-Communist Europe*. *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 4.

¹³ Patrz: CBOS: Polacy tęsknią za silną władzą, *Gazeta Wyborcza*, 16.12.2005. Omówienie wyników sondażu CBOS, w którym 52% zgodziło się z tym, że „niekiedy rządy niedemokratyczne mogą być bardziej pożądane niż demokratyczne”, 27% nie zgodziło się z tym poglądem.

¹⁴ Współczynnik korelacji liniowej między utworzonym na podstawie przytoczonych w tabeli 1 pytań „indeksem poparcia dla demokracji” i „oceną bieżącego systemu politycznego” jest bardzo mały ($r=0.050$), choć w sposób statystycznie istotny różny od zera.

¹⁵ Współczynnik korelacji wynosi $r=-0.11$. Jest to wartość niewielka, ale istotnie różna od zera.

¹⁶ Por. T. Olszański, *op.cit.*, s. 157.

¹⁷ Omawiane tu poglądy na kwestie ekonomiczne były badane w następujący sposób: respondenci zostali poproszeni o ustosunkowanie się do pięciu par stwierdzeń za pomocą dziesięciopunktowej skali. Wartość oznaczała całkowitą zgodę na pierwsze stwierdzenie, 10 – na drugie. Można było wyrażać opinie pośrednie poprzez wskazanie cyfr pomiędzy 1 a 10. Stwierdzenia były następujące: 1. „ludzie sami powinni dbać o swoje zabezpieczenie socjalne” czy „państwo powinno dbać o to, by wszyscy byli zabezpieczeni”; 2. „konkurencja jest rzeczą dobrą, bo zachęca ludzi do lepszej pracy” czy „konkurencja jest zła, bo uwalnia wszystko, co w ludziach najgorsze” 3. „państwo powinno dać przedsiębiorstwom więcej swobody” czy „państwo powinno kontrolować przedsiębiorców” 4. „różnica dochodów nie powinna być zbyt duża” czy „ten kto więcej pracuje, powinien więcej zarabiać” i 5. „udział własności prywatnej w biznesie powinien się zwiększać” czy „udział własności państwowej w biznesie powinien się zwiększać”. Cytowane procenty to zsumowane odsetki wskazań pierwszych trzech (lub ostatnich trzech) cyfr.

¹⁸ Więcej danych na ten temat można znaleźć w moim artykule *Między Wschodem a Zachodem*, dostępnym na stronach Fundacji im. Stefana Batorego (http://www.batory.org.pl/doc/wszech_zach.pdf).

¹⁹ Zob. np. M. Riabczuk, *Paradoksy ukraińskiej „wielowektorowości”*, *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, t. 4, nr 2(18), 2004; *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2003; M. Molchanov, Y. Yevdokimov, M. Molchanov, *The European Union Versus Russia: Evaluating Attractiveness of Inter-State Cooperation Within Post-Soviet Space*, 3rd International Conference on European and International Political and Economic Affairs, Athens, Greece, May 26–28, 2005.

²⁰ Zwolennicy „kursu zachodniego” to osoby, które chciałyby, aby Ukraina przystąpiła do Unii Europejskiej, a nie do Państwa Związkowego Białorusi i Rosji, zaś zwolennicy kursu wschodniego – na odwrót: chcieliby widzieć Ukrainę w Związku Białorusi i Rosji, a nie w Unii Europejskiej.

²¹ Dokładne sformułowanie pytania brzmiało: „O ile Panu(i) wiadomo, euro to: 1. jedyna waluta wszystkich krajów UE; 2. waluta, która we wszystkich krajach UE jest wykorzysta-

tywana równoległe z narodową; 3. waluta większości, ale nie wszystkich krajów Unii Europejskiej; 4. nie wiem, trudno powiedzieć.

²² Zob. np. Droga do Europy... *op. cit.*, J. Konieczna, Między Wschodem a Zachodem, opublikowany w Internecie (http://www.batory.org.pl/doc/wsch_zach.pdf).

Україна після Помаранчевої революції: що змінилося в позиціях та цінностях суспільства

Йоанна Конєчна

Інститут Соціології

Варшавського Університету

Вступ

На зламі 2004–2005 років в Україні відбувалися події, які отримали загальну назву Помаранчевої революції, в яку була залучена незвична, з погляду найновішої історії України, кількість осіб. Це були події настільки показові, що варто порушити питання про їх вплив не лише на точні настрої українського суспільства, але й на виявлені позиції та цінності, спільні для населення України, які є важливими для форми політичної системи в цій державі. З такої перспективи цікавими є передовсім питання, пов'язані з національною ідентичністю та оцінкою історії, прив'язаністю до держави та відчуттям національної спільноти, преференції щодо політичної системи, функціонування економіки та спрямування зовнішньої політики України.

Цей текст являє собою звіт із досліджень, проведених в Україні на зламі 2005–2006 років. Ці дослідження склалися з двох етапів – опитування громадської думки та глибинних інтерв'ю з представниками українських середовищ, що формують громадську думку. Опитування провів Київський Міжнародний Інститут Соціології¹ в листопаді 2005 року. Опитано 2026 респондентів за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення України. Глибинні інтерв'ю проводилися від листопада 2005 року до середини січня 2006 року співробітниками Центру Східних Досліджень. Респондентами були переважно діячі неурядових організацій, журналісти, представники місцевої влади, політологи та наукові працівники з Луцька, Тернополя, Львова, Івано-Франківська, Чернівців, Києва, Одеси, Запоріжжя, Херсона, Харкова, Сум, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Автономної Республіки Крим. Висновки з інтерв'ю мали на меті проілюструвати й уможливити докладніше розуміння тенденцій, виявлених в опитуваннях. Однак інтерв'ю виявили також нові точки зору й погляди, вплив і поширення яких у суспільстві вимагатимуть подальших досліджень. У порівняльних аналізах використано також інші дані соціологічних опитувань, проведених в Україні:

- Дослідження зі зламу 1999–2000 років у рамках міжнародного проекту *European Values Study*²;
- Дослідження з 2001 року, проведене фірмою SOCIS для Інституту Громадських Справ;

– Дослідження з 2003 року, яке для Фонду ім. Стефана Баторія провів Київський Міжнародний Інститут Соціології.

Звіт складається з трьох основних частин. У першій обговорено питання прив'язаності українців до своєї держави та їхнього розуміння власної ідентичності. У цій частині вміщено й аналіз ставлення до різних важливих подій з історії України, оскільки ці питання значною мірою пов'язані зі ставленнями до держави та нації. Друга частина стосується політичних пріоритетів, позицій щодо демократії як різновиду політичного порядку та щодо економіки, базованої на засадах вільного ринку. Третю частину присвячено поглядам українців на місце України серед інших європейських держав. У ній представлено пріоритети зовнішньої політики, інтеграційні плани, а також пов'язані з ними сподівання та побоювання.

Найважливіші висновки

1. Українська держава поволі стає загальноповажаною в Україні цінністю. Наприкінці 2005 року близько 80% дорослих людей пишалися тим, що вони громадяни України. Навіть на сході, де населення відчуває найслабшу прив'язаність до держави, аж 69% опитаних засвідчили, що пишаються українським громадянством.

2. Політичні пріоритети українців, їхні позиції щодо питань демократії, вільного ринку та основних аспектів зовнішньої політики виразно різняться, залежно від регіону. Найбільші відмінності виявляються між сходом та заходом держави. Помаранчева революція нічого не змінила в цьому питанні.

3. Українське суспільство має всі ознаки суспільства перехідного періоду. У загальних поглядах на історію та місце України в Європі, а також на питання сучасної політики багато суперечностей і парадоксів. Попри загальну гордість населення бути громадянами України, лише 50% позитивно оцінюють проголошення незалежності в 1991 році. Водночас більшість громадян (63%) шкодують, що Радянський Союз розпався.

4. Розгубленість панує і в питаннях, пов'язаних із зовнішньою політикою. Східний вектор, себто інтеграція в Союз Білорусі і Росії та в Єдиний Економічний Простір (31% прихильників), популярніший за західний варіант, тобто інтеграцію в ЄС (15%). У той же час кожен четвертий українець хотів би одночасної інтеграції у Союз Білорусії і Росії та ЄС. Це свідчить про глибоке нерозуміння процесів, що відбуваються в Європі.

5. Знання українців про Євросоюз катастрофічно низьке. Лише 8% опитуваних змогли відповісти на три прості запитання про основи функціонування ЄС. 50% не дали відповіді на жодне.

Регіональний розподіл України

Різні аналізи, що стосуються України, показують значний ступінь регіонального диференціювання позицій, цінностей, а також політичної поведінки населення цієї держави³. Це зумовлено, зокрема, різною історичною спадщиною регіонів, що творять сучасну Україну. Обговорення особливостей української регіоналізації виходить за рамки цього звіту; зрештою, цьому питанню присвячено численні публікації, доступні, в тому числі, й польською мовою⁴.

Українські науковці приймають різний розподіл держави на регіони, залежно від того, який критерій беруть за основний. Для потреб соціологічного аналізу Україну найчастіше ділять на чотири регіони: західний, центральний, східний та південний⁵, причому різні автори по-різному „зараховують” області до окремих регіонів⁶.

У цьому звіті застосовано регіональний розподіл, до якого найчастіше вдаються соціологи з Інституту Соціології Національної Академії Наук України. Згідно з ним, до **західного** регіону входять Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська та Рівненська області; до **центрального** регіону належать Хмельницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська та Вінницька області; **південний** становить Автономна Республіка Крим, а також Одеська, Херсонська й Миколаївська області, **східний** регіон охоплює Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Харківську та Донецьку області. Цей розподіл ілюструє вміщена тут карта.

Карта 1. Розподіл України за регіонами

I. Ставлення до власної держави, нації, історії

У контексті згаданої регіональної диференційованості України особливої ваги набуває питання національної ідентичності й рівня ідентифікації українців зі своєю державою. У 2001 році в київському часописі *Критика* відбулася гаряча дискусія щодо того, наскільки глибокою є ця диференційованість і якою мірою регіональний розподіл формує політичне життя в Україні. По якомусь часі знову чути відлуння цієї дискусії, особливо при нагоді різних політичних кампаній, наприклад, перед виборами. Дотепер було складно показати хоча б один елемент, символ, історичну постать, яка була би безперечною цінністю для всього українського населення без огляду на регіон, віросповідання чи мову. Здається, такою цінністю починає ставати українська держава. У цьому питанні між регіонами держави досі існують відмінності, але напрямок змін показує, що з часом вони ставатимуть чимдалі менш виразні.

Щораз поширеніша прив'язаність до держави є не лише наслідком помаранчевої революції. Кожен рік існування незалежної України зміцнює цю державу та сприяє дедалі масштабнішому ідентифікуванню з нею⁷, але дані соціологічних опитувань показують, що події на Майдані відіграли у цьому процесі вагомий роль. В опитуванні, проведеному в листопаді 2005 року, близько 80% респондентів виразили гордість з приводу того, що вони є громадянами України. Це дуже велика цифра й значно більша, ніж п'ять років тому, коли це питання вперше було задано в рамках *European Values Survey*. Тоді гордість бути українськими громадянами задекларували 60% опитуваних, причому лише 24% ствердили, що вони „дуже горді“ (наприкінці 2005 року „дуже гордих“ було 48%).

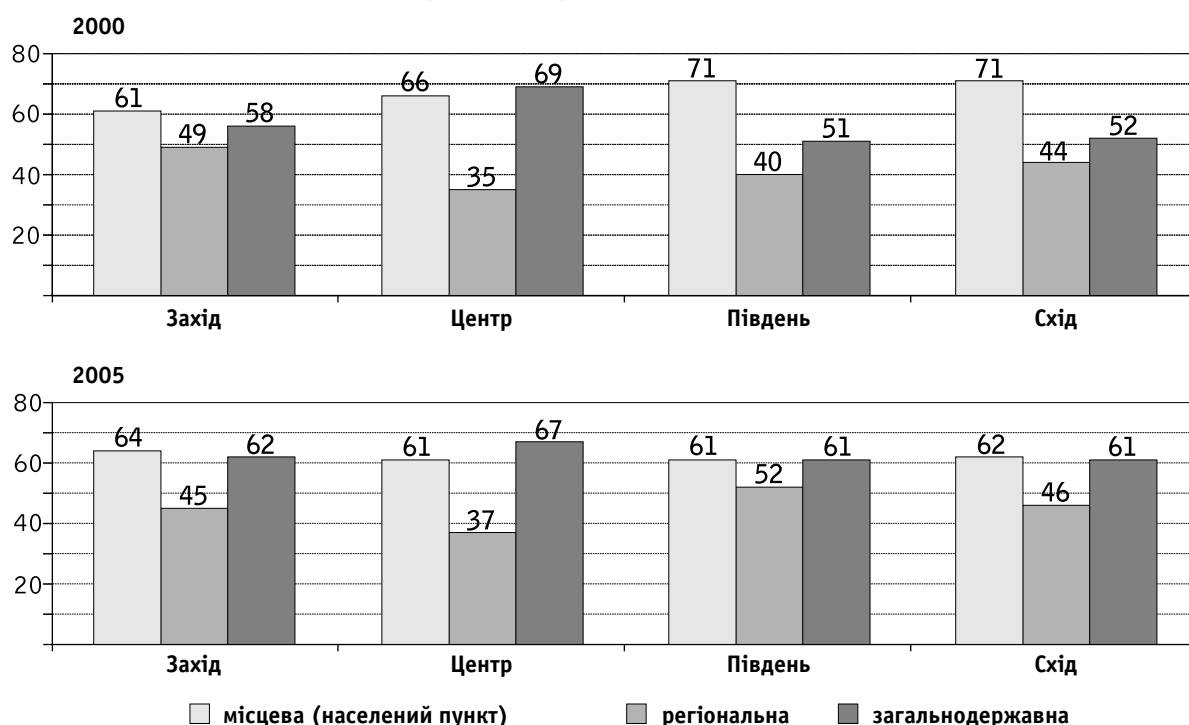
Як я вже згадала, обговорені тут позиції відрізнялися за регіонами: українське громадянство вважали приводом для гордості майже всі (93%) жителі західного регіону, 84% жителів центру, 67% українців з півдня та 69% – зі сходу держави. За останніх п'ять років тут відбулися вагомий зміни. 2000 року на сході та півдні Украї-

ни українське громадянство назвали приводом для гордості менше ніж половина опитуваних, сьогодні ці відсотки значно перевищують половину. Очевидно, що процес посилення ідентифікації з державою відбувається і в регіонах, де населення з історичних причин почувається найслабше з нею пов'язаним.

До таких висновків веде порівняння розподілу відсотків відповідей з 2000 і 2005 рр. на запитання „До якої географічної території Ви чуетесь прив'язані у першу чергу / в другу чергу?“. П'ять років тому найпоширенішою була місцева ідентифікація. Прив'язаність до населеного пункту, в якому проживали відчували від 61% до 71%, причому ті найвищі відсотки виявлялися у східному та південному регіонах. Тут місцева ідентифікація була частішою за загальнодержавну. У 2005 році вже не простежуємо такої тенденції, а прив'язаність до України як цілості засвідчила приблизно однакова кількість людей (у відсотках) у всіх регіонах держави. На півдні та сході України дещо частіше, ніж деінде, як місце, прив'язаність до якого відчували респонденти, називався СНД. Загалом відсоток людей, які ідентифікують себе з СНД, був маргінальним та не перевищив 7% у державному масштабі (у східному та південному регіонах – 10%).

Александра Ясінська-Каня⁸ помічає, що регіональна ідентифікація найсильніше проявляється там, де виразною є етнічно-культурна відмінність. Аналогічну тенденцію спостерігали й автори проекту *European Values Study*, наприклад, у Бельгії чи Іспанії. Із ситуацією подібної відмінності стикаємося на півдні України – переважно в Криму, а також у східному регіоні, хоча тут відмінності мають радше соціальний, ніж етнічний характер. Автономна Республіка Крим є одним із етнічно найрізноманітніших регіонів держави, тут росіяни є найчисельнішою національною спільнотою⁹ (на решті території найчисельнішими є українці), а російська мова має статус офіційної, нарівні з українською. Російськомовний, сильно індустріалізований схід України є і завжди був переконаний у своїй винятковості й особливому значенні для держави. Це переконання сформувалося ще в радянські часи і, свідомо підтримуване й підживлюване владою, воно збереглося донині. Місцева еліта творить картину свого регіону як одного з небагатьох, які приносять нетто-прибуток у бюджет, відтак створює площину солідарності, що базується на місці проживання та характері праці – у структурі зайнятості переважають робітники важкої промисловості.

Діаграма 1. Найчастіше названі географічні ідентифікації за регіоном проживання респондента

Дані: 2000 – EVS; 2005 – Фонд імені Роберта Шумана

Дослідження останніх років показали, що у східному регіоні соціальні ідентифікації були для населення важливішими за етнічні чи національні¹⁰.

Переконавання, що східні регіони України “годуєть всю державу” є на цих теренах настільки сильним і поширеним, що спроби поставити його під сумнів викликають гвалтовний спротив навіть серед представників місцевої інтелектуальної еліти. Учасники якісних досліджень, особливо з Донецька та Дніпропетровська, дуже часто поверталися до цього переконавання, найчастіше коментуючи регіональні антагонізми. *Ми, схід України, виробляємо стільки, що годуємо захід, який їздить на заробітки до Польщі чи Іспанії, а потім ще говорить нам, як треба жити. Хіба це нормально? Але ж там, на заході [України. – Й.К.], зовсім немає промисловості.* (Дніпропетровськ).

Важко дискутувати з таким сильним переконаванням, бо всі факти, що його підважуватимуть, будуть відкинені як недостовірні. Тим більше, що це один із основних приводів для гордості мешканців згаданих регіонів.

Водночас встановлення правдивості цієї тези, що має виразно політичний, а не економічний характер, майже неможливе. „Прибутковість” або „неприбутковість” окремих регіонів держави залежить великою мірою від способів організації фінансів держави, рівня їх централізації або децентралізації, від того, на якому рівні відбувається збирання податків, хто (який щабель адміністрації) фінансує інвестиції, надає дотації та соціальну допомогу.

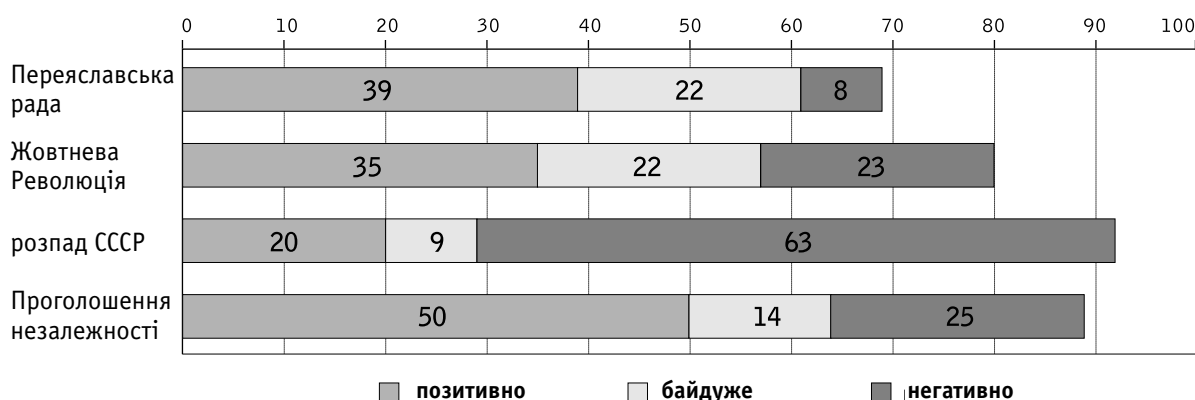
Оцінка історичних подій

Одним із важливих елементів національної ідентичності є спільнота пам'яті, тобто, як писав Ентоні Сміт, спільні міфи й історична пам'ять¹¹. В Україні історична пам'ять значною мірою зідеологізована, причому практично немає подій чи постатей, щодо яких сходяться думки більшості громадян. Ставлення до різних подій вельми пов'язане з тим, як оцінюється теперішність, що спричиняється до суперечностей і парадоксів у оцінюванні історії.

У представленому тут дослідженні респондентів попросили оцінити чотири історичні події: Переяславську раду 1654 року, коли Богдан Хмельницький визнав зверхність Росії, Жовтневу Революцію 1917 року, розпад СРСР і проголошення незалежності України в 1991 році.

Респондентам було найскладніше сформулювати оцінку подій, віддалених у часі: 30% не мали власної думки щодо Переяславської ради, а 20% – щодо Жовтневої Революції. Події сучасної історії, яку більшість респондентів пам'ятали дуже добре, викликали менше збентеження. Лише 9% не змогли оцінити розпаду СРСР і 12% – проголошення незалежності України. При цьому в оцінюванні обох подій було виразно менше „байдужих” оцінок, і вони представлялися дуже цікаво (діаграма 2). Загалом можна сказати, що українці згодні в оцінці двох подій: шкодують за розпадом СРСР і тішаться постановням незалежної України. Один з російських політиків колись сказав: „Хто не шкодує за розпа-

Діаграма 2. Оцінка історичних подій

Примітка: пропущено відсотки відповідей „важко сказати”, тому відсотки не сумуються у 100%.

дом СРСР, не має серця, але хто хоче його повернення – не має розуму”. Цей вислів люблять повторювати різні російські та українські політики. Здається, в Україні він промовляє до багатьох.

Хоча це звучатиме дещо парадоксально, більшість опитуваних українців негативно оцінили розпад СРСР, який дав Україні можливість проголосити незалежність, найчастіше позитивно оцінювану. Лише кожен п'ятий (19%) респондент позитивно оцінив обидві події, 23% – обидві негативно, а 21% вважали проголошення незалежності України за подію позитивного характеру, хоча розпад СРСР оцінили негативно. Практично не було людей, задоволених із розпаду СРСР, які вважали б проголошення незалежності небажаним.

Якщо позиції щодо двох найвідоміших подій уважатимемо за показники „незалежницької” орієнтації (позитивна оцінка водночас розпаду СРСР та проголошення незалежності України) або „радянської” (негативна оцінка розпаду СРСР і проголошення незалежності України), виявиться, що прихильників „незалежницької” орієнтації (24%) дещо менше ніж прихильників „радянської” (31%). Ті перші в основному живуть у західній частині держави і найчастіше мають зо тридцять років. Прихильники „радянської” орієнтації живуть у різних регіонах держави, крім західного, де вони практично відсутні, і найчастіше належать до старшої вікової групи. Обидві групи разом становлять понад половину населення (55%), погляди решти 45% не піддаються простій класифікації.

Варто, проте, зауважити, що навіть прихильники „радянської” інтерпретації подій із близького минулого переважно (65%) пишаються, що є громадянами України, і 60% серед них ідентифікують себе з Україною як цілістю. Наведені дані – черговий аргумент до тези, що після п'ятнадцяти років незалежності українська держава стає цінністю для більшості українців, незалежно від їхніх поглядів на історичні події.

II. Цінності та політичні переконання українців

У роздумах про розвиток демократії в Україні й тривалість здійснюваних у цій державі змін постає питання суспільної підтримки для політичного порядку, що ґрунтується на демократії, та економіки, базованої на принципах вільного ринку.

Дослідники, що займаються цими питаннями, вважають незаперечним співвідношення між стабільністю демократичного ладу та поширеністю підтримки його принципів¹². Справді, оскільки в умовах демократії люди можуть впливати на склад владних еліт та їхню дію, загальна відсутність підтримки демократичних принципів може призвести до того, що влада опиниться в руках крайніх угруповань, що прийматимуть популярні рішення, які не мають нічого спільного з демократією. І навпаки – відповідний рівень підтримки демократичних ідей сприяє стабільному та спокійному розвитку системи. Протягом останніх років побоювання, що владу можуть перехопити спритні популісти, є одним із найчастіших побоювань, принаймні в країнах Центрально-Східної Європи.

Соціологічні опитування показують, що демократична система правління є в Україні важливою цінністю і має стабільну підтримку більшості суспільства. Водночас відповідь на запитання, чи ця система відповідна для України, для частини населення цієї держави дуже складна чи бодай неочевидна (див. таблицю 1). В 2000 році, коли проводилося дослідження в рамках проекту *European Values Study*, 23% не змогли сформулювати позиції щодо цього питання. Три роки потому на таке запитання кожен четвертий опитуваний (24%) відповів „важко сказати”, а 2005 року таку відповідь дав кожен п'ятий (20%). Це напевно пов'язано з тим, що український досвід життя в новій системі мав і далі має багато негативних елементів, які стосуються як політичного аспекту функціонування системи, так і його матеріальних результатів. Уміщена далі таблиця показує відсотки людей, переконаних в тому, що зазначені в таблиці системи були би відповідними для України. Ці висновки можна водночас інтерпретувати і як певну міру потенційної привабливості різних політичних систем. Демократія стабільно має

найбільший відсоток прихильників. Докладніші аналізи показують, що цей відсоток майже однаковий у всіх вікових групах, окрім старших ніж 60 років: ці останні значно частіше, ніж інші опитувані, не змогли оцінити, наскільки демократія відповідає Україні, і ухилялися від відповіді, кажучи, що не мають думки щодо цього питання, або зовсім не відповідали на нього.

Тут варто зауважити, що ті, котрі відповідали, що не вважають демократичної системи відповідною для України (17%), не конче є противниками демократії. Виявилось, що 41% з-поміж них погодилися з твердженням: „Можливо, в демократичній системі й існують проблеми, а проте вона краща, ніж будь-яка інша форма правління”. Ці люди не є противниками демократії, однак вважають, що в Україні не вдасться застосувати цю систему.

Глибинне інтерв'ю показують, що поняття „демократії”, як таке, в українському суспільстві часом асоціюється з безладдям, нездатістю уряду, слабкістю влади та протиставляють це поняття „порядкові”. Однак результати опитування показують, що демократія „подобається” українцям: 70% опитуваних погодилися з твердженням, що „Можливо, в демократичній системі й існують проблеми, а проте вона краща, ніж будь-яка інша форма правління”, і тільки 13% із цих не погодилися.

Останнім часом, унаслідок подій на Майдані, в українському публічному дискурсі з'явилися також такі елементи демократії, як вплив громадян на владу, права меншин, місцеве самоврядування, прозорість і відкритість влади, яка править в інтересах громадян і виявляє до них повагу тощо. Представники середовищ, що формують громадську думку, яких ми опитали, майже згоджувалися в тому, що після Помаран-

чевої революції люди помітили, що від них щось залежить і що, діючи разом, можна дуже багато досягнути. Вони позбулися страху перед представниками влади й адміністрації та зрозуміли, що від цих людей можна і треба вимагати різних речей.

Люди помітили, що, коли вони зорганізуються, можуть чогось досягнути. Раніше намагалися особисто щось „полагодити” (наприклад, за допомогою хабарів). Тепер знають, що можна наробити шуму навколо якихось справ. Вони стали сміливішими, не бояться сильних світу цього (Суми).

Люди не дозволяють владі на себе тиснути. (...) Народ зрозумів, що треба знати право, щоби могли [його] пускати в дію (Одеса).

На думку наших співрозмовників, Майдан був практичним уроком демократії не лише для влади, але й – а можливо, навіть передовсім – для жителів України, що „стали громадянами”.

Одночасно засвідчене в результатах анкетних досліджень розчарування демократією в Україні, а точніше її практичною реалізацією, яку представляє чинна політична система, не є в посткомуністичних державах чимось особливим. Навіть у Польщі, яку вважають лідером політичних перетворень, у листопаді 2005 року понад половина опитаних була схильна згодитися з твердженням, що „Недемократичне правління іноді може бути більш бажаним, ніж демократичне”¹³, а 77% уважали, що в демократії „замало робиться, а забагато говориться”. Опитувані в цей самий час українці не поділяли так масово цієї думки: 35% дотримувалися тієї ж позиції, що й більшість поляків, але 43% не погодилися з таким твердженням.

Таблиця 1. Підтримка різного типу політичних систем в Україні в 2000-2005 роках

Політичні системи	2000	2003	2005
Сильний лідер, якого не обмежують ні вибори, ні парламент	47	39	44
Влада незалежних експертів	35	28	24
Правління військових	11	10	8
Демократична політична система	65	55	63

Примітка: У таблиці наведено суму відсотків осіб, котрі вважають, що ця система „рішуче” та „радше” відповідна для України

Дані: 2000 – *European Values Study*; 2003 – Фонд імені Стефана Баторія, 2005 – Фонд імені Роберта Шумана

Щоби дослідити рівень підтримки демократії, респондентів попросили висловити своє ставлення до чотирьох тверджень, що стосуються цієї форми правління:

- Можливо, в демократичній системі й існують проблеми, а проте вона краща, ніж будь-яка інша форма правління;
 - У демократичних системах погано розвивається економіка;
 - У демократичних системах діла мало але занадто багато розмов;
 - У демократичних системах немає порядку.
- Можна було вибирати серед таких варіантів відповідей: рішучо погоджуюся, швидше погоджуюся, швидше не погоджуюся та рішучо не погоджуюся. У таблиці 2 показано сумовані відсотки відповідей „рішучо погоджуюся” та „швидше погоджуюся” а також „рішучо не погоджуюсь” і „швидше не погоджуюсь”.

Таблиця 2 показує, що продемократичні позиції мають більше прихильників, ніж противників. Це стосується передовсім першого погляду – про переваги демократії над іншими формами правління, але таку тенденцію простежуємо і в інших поглядах. Понад половина опитуваних не погоджується, що за демократії економічна система функціонує погано, а рівно половина від-

кидає твердження, що демократичний устрій не справляється з утриманням порядку. Увагу привертає те, що значний відсоток респондентів не зміг висловити свого ставлення до сформульованих в такий спосіб тверджень. З’явився також вагомий відсоток людей, критичних до демократії.

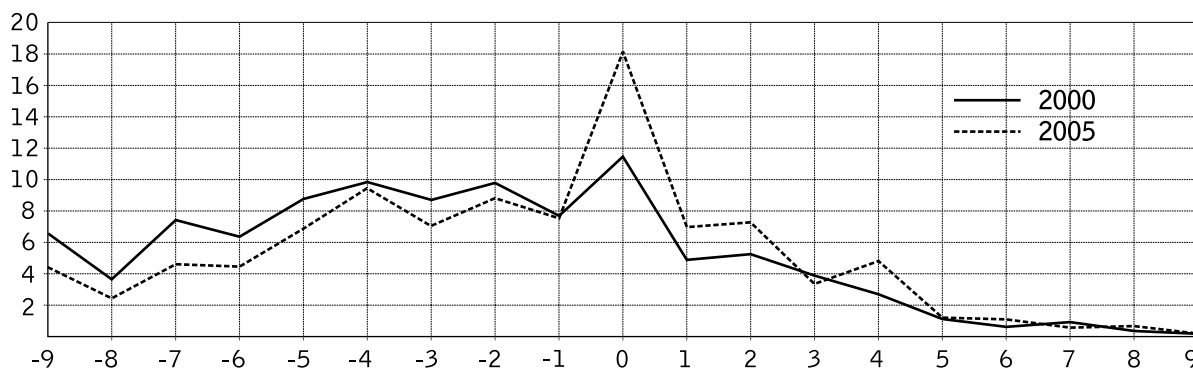
Підтримка демократії та оцінка поточної політичної системи в Україні

Джерел критичних поглядів на демократію найчастіше шукають у розчаруванні в панівній у державі політичній системі. Однак статистичні аналізи даних обговорюваного тут опитування показують, що оцінка панівної в Україні політичної системи має дуже невеликий безпосередній вплив на позиції щодо ідей демократичного політичного ладу¹⁴. Це може означати, що українці досі сумніваються в тому, чи їхню державу можна вважати демократичною, і, відтак, не схильні звальювати відповідальність за помічені недоліки української політичної системи на саму демократичну ідею. Із продемократичними позиціями, натомість, почасти пов’язана оцінка системи перед розпадом СРСР¹⁵. Особи, що позитивно ставляться до демократії, водночас мають схильність давати

Таблиця 2. Ставлення до демократичної політичної системи (у %)

	Згідний	Важко сказати	Незгідний
Можливо, в демократичній системі й існують проблеми, а проте вона краща, ніж будь-яка інша форма правління	69	18	13
У демократичних системах погано розвивається економіка	20	23	54
У демократичних системах діла мало але занадто багато розмов	35	22	43
У демократичних системах немає порядку	26	24	50

Діаграма 3. Різниця в оцінках нинішньої політичної системи та панівної в часи СРСР. (На вертикальній осі подано відсотки осіб, для яких зазначено вказану різницю)

радянській системі гірші оцінки. Не треба, проте, забувати, що політична система радянських часів стабільно отримує вищі оцінки, ніж сьогоднішня система. Діаграма 3 показує різницю в оцінках теперішньої системи і тієї, що панувала в радянські часи. Дослідження відбувалося двічі з п'ятирічною перервою (у 2000 та 2005 роках). Від'ємна величина оцінки (на горизонтальній осі) означає, що радянській системі дають вищі оцінки, ніж теперішній, величина 0 означає однакову оцінку обох систем, додатне значення – що теперішню систему оцінено вище, ніж радянську. Виявляється, що від 2000 року ситуація практично не змінилася: лінії на діаграмі майже збігаються. Є лише один виняток – останнім часом виразно зменшився відсоток осіб, що оцінюють обидві системи однаково (різниця оцінок 0 частіше з'являлася 2000 року, ніж 2005), окрім того, в обох часових точках переважають люди, котрим більше подобалась панівна політична система в СРСР, ніж теперішня.

Іншими словами, туга за „старими добрими часами” й далі існує і напевно закоріненна переважно в оцінці матеріальної ситуації в домашніх господарствах, бо ж оцінки теперішньої системи та радянської зростають з віком. Теперішнім пенсіонерам у радянські часи справді жилося краще – передовсім тому, що були молоді та працювали, а не отримували низькі пенсії¹⁶.

Окрім згаданих різниць між віковими групами, українське суспільство мало диференційоване з огляду на описані позиції. Близькою до цієї є структура оцінювання теперішньої системи в усіх вікових групах та у категоріях населення, виокремлених з огляду на рівень освіти. Існують певні регіональні відмінності, але вони помітні лише між східним регіоном, мешканці якого ще частіше, ніж на решті території країни, оцінювали систему часів СРСР вище, ніж теперішню, та західним регіоном, де радянська система отримала винятково мало позитивних оцінок (хоча навіть у західному регіоні переважала тенденція давати попередній системі вищі оцінки, ніж теперішній).

У цьому контексті не дивує факт, що виразна більшість українців негативно оцінюють розпад СРСР у 1991 році та відносно великий відсоток уважає Жовтневу Революцію позитивною подією. Слід пам'ятати про ці позиції, оцінюючи та

коментуючи різні політичні події в Україні чи вислови тамтешніх політиків.

Щоби демократія справді була системою правління, у якій відповідальність за долю держави несуть громадяни, потрібне зацікавлення з боку цих громадян та їхня готовість до політичної активності. Події Помаранчевої революції показують, що – принаймні за певних обставин – українці спроможні на масові та рішучі дії. Мобілізація суспільства утримується на високому рівні: 87% опитуваних відповіли, що збираються брати участь у найближчих виборах до парламенту. Це напрочуд багато, якщо зважити, що на момент дослідження до виборів залишалось 5 місяців і 34% відсотки ще не знали, за кого голосуватимуть.

Дослідження показало також, що більше зацікавлення виборами, до чого безумовно спричинилися події Майдану й усе те, що наступного року відбувалося в українській політиці, не супроводжується зростанням готовості українців до протестних заходів. 36% опитуваних підтвердили, що ніколи не брали б участі у таких заходах, як підписування петицій, приєднання до бойкотів, участь у легальних або нелегальних демонстраціях, захоплення будинків або державних установ. Схильність до цього типу дій представляється в дуже схоже до того, що було п'ять років тому, коли проводилося дослідження у рамках проекту *European Values Study* (тоді 33% не були готові ні до яких із перелічених дій). Населення України сьогодні так само, як і тоді, дуже неохоче брало б участь у нелегальних діях, на кшталт страйків чи захоплення державних будинків. Охочіше, але не масово погоджується на легальні дії: підписування петицій, участь у легальних демонстраціях чи приєднання до бойкотів. Це показує вміщена далі Таблиця 3.

Таблиця 3. Готовність брати участь у різних формах суспільної активності

Вид діяльності	2000		2005	
	Брав участь	Міг би взяти участь	Брав участь	Міг би взяти участь
Підписування петицій	13	31	9	28
Участь у легальних демонстраціях	17	31	17	31
Участь у нелегальних демонстраціях	2	13	2	10
Приєднання до бойкоту	4	21	4	16
Захоплення будівель державних установ	1	4	1	4

Дані: 2000 – EVS, 2005 – Польський Фонд імені Роберта Шумана

Із проведених інтерв'ю висновуємо й те, що події Майдану не спричинилися до якогось особливого поживлення протестної активності в масовому масштабі, хоча декотрі з опитуваних наголошували на тому, що люди навчилися писати до влади, почали подавати на владу до суду, а навіть вигравати процеси.

Важливим є й ще один аспект, що його заакцентували багато наших респондентів: всюди змінилися суспільна вразливість і ставлення до людей, котрі беруться щось зорганізувати. Це стосується не тільки, та й навіть не так протестів, а різних видів суспільної активності. Тому навіть у регіонах, де майже не було неурядових організацій, як-от у Донецькій чи Луганській областях, у цій сфері починають з'являтися певні ознаки поживлення. Немало важить і те, що люди на загал перестали боятися – влади, керівника, міліції тощо. Особливо оптимістично в наших дослідженнях виглядала ситуація в Одесі, де кілька респондентів, незалежно один від одного, розповідали про непересічну здатність громадян давати собі в усьому раду – вони самі можуть зорганізувати потрібні дрібніші чи більші ремонти, одним словом, досягнути покращення якості свого життя, не оглядаючися на владу.

Ставлення до принципів вільного ринку

Подивімося тепер, наскільки поширені в українському суспільстві погляди, які можемо назвати проринковими, а також чи вони пов'язані із підтримкою принципів демократичного політичного ладу й іншими описаними позиціями українців. Уже 15 років в Україні функціонує система, що має певні ознаки ринкової економіки, а українці – яких змушує до цього мате-

ріальна ситуація – проявляють значну ініціативність в економічній сфері.

Нова українська влада задекларувала створення сприятливих умов для підприємців, яких раніше утискали постійно змінювані та нечіткі закони, ускладнена податкова система тощо. У всіх регіонах, де ми проводили інтерв'ю, помічено наслідки введення „єдиного вікна” при реєструванні підприємницької діяльності, що отримало схвальну оцінку. Багато наших респондентів помітили, що з перспективи малого та середнього бізнесу ситуація виразно поліпшилась. Податкові служби тепер працюють більш прозоро, процедури стали якщо не простішими, то їх стало бодай можливо розуміти й провадити.

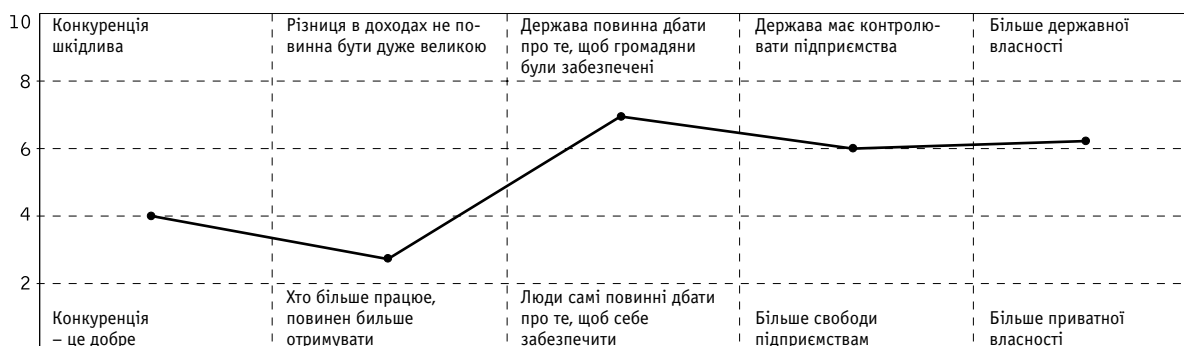
Однак не все виглядає в таких рожевих кольорах. Питання корупції, яке завжди зринає в розмовах про свободу господарської діяльності, й далі є однією з чільних проблем української дійсності. Справа навіть не в самому явищі корупції, але в тому, що вона є вигідним рішенням, яке більш чи менш свідомо підтримують напрочуд багато громадян.

Бізнес все ще не дозрів до нових умов, всі звикли до „схем поведінки”, що панували за Кучми. Під певним оглядом тоді було, може, й нелегко, але простіше, ніж сьогодні (Луганськ).

Сюжет корупції, котра спрощує життя, якщо знати кому та скільки треба дати, багато разів з'являвся в інтерв'ю, які ми брали в усіх регіонах України. Хтось навіть висловив думку, що єдиним наслідком проголошеної боротьби з корупцією є те, що ціни хабарів зросли, оскільки ризик збільшився.

Опитування громадської думки показало, що українцям назагал подобаються такі елементи вільного ринку, як конкурентність і диферен-

Діаграма 4. Погляди на різні питання, пов'язані з ринковою економікою (на діаграмі позначено середні величини за 10-бальною шкалою, що означає для величини 5,5 – нейтральну позицію; чим більша вартість – тим більш антиринкові погляди)

ційованість прибутків, залежно від вкладеного зусилля: 50% опитуваних¹⁷ вважають, що конкуренція є позитивним явищем, оскільки стимулює людей краще працювати, а 58% погодилися з твердженням, що той, хто більше працює, повинен більше отримувати. Але погляди, що стосуються інших елементів економіки, будованої на засадах вільного ринку, виявляють уже менш проринкову орієнтацію.

Населення України найчастіше поділяє думку, що не самі громадяни, а держава повинна дбати про соціальні забезпечення (50%), натомість питання про поширення приватної власності в бізнесі та свободу для фірм породжує контроверсії: 16% вважають, що приватну власність слід розширити, а 35% мають протилежну думку, 24% підтримують свободу фірм, 39% вважають, що держава повинна контролювати бізнес. На таке співвідношення поглядів на економічну свободу вплинув факт, що вона також означає свободу для олігархів і бізнесменів, котрі здобули свої статки в спосіб, що не узгоджується зі суспільним почуттям справедливості. Це викликає тим більший спротив, що рівень життя пересічного українця досі є дуже низьким, навіть попри виразне поліпшення, що відбулося протягом останніх декількох років.

Позиції різнилися залежно від статі, віку й освіти опитуваних. Ліберальніші погляди мають чоловіки, молодші люди та особи з вищим рівнем освіти – тобто ті, кому ринкова економіка дає більше можливостей розвиватися та використовувати потенціал. Вони вбачають роль держави переважно в соціальному забезпеченні, а інші питання – власності та підприємництва – хочуть залишити приватній ініціативі.

Симпатиками вільного ринку найчастіше так само є прихильники вступу України до ЄС та люди, що представляють „незалежницьку” інтерпретацію історичних подій. Жінки та люди старшого віку хотіли б, якщо узагальнювати, бачити більшу роль держави в економіці – як власника підприємств і контрольний орган їх діяльності. Ці групи скептичніше ставляться до ринку.

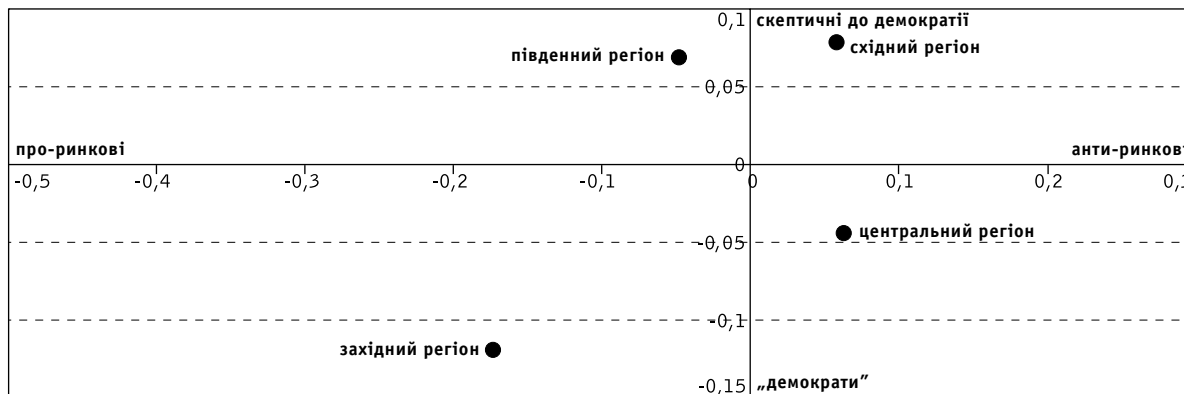
Діаграма 5 показує диференційованість суспільних груп, з огляду на їхню позицію щодо вільного ринку та демократії. Верхня графа показує різницю між населенням чотирьох українських регіонів, нижня – відмінності між прихильниками різних курсів у зовнішній політиці, між задоволеними та незадоволеними теперішньою політичною системою і між прихильниками „незалежницької” та „радянської” інтерпретації подій найновішої історії України. Прихильниками „західного вектора” у зовнішній політиці є люди, котрі вважають, що Україна має вступити до ЄС, а не інтегруватися в СНД. „Східний вектор” означає переконання в доцільності приєднатися до Союзу Білорусі та Росії та водночас відкидання інтеграції в ЄС. „Багато-векторна орієнтація” означає бажання приєднатися водночас до Союзу Білорусі та Росії, а також до ЄС.

Діаграма показує, що найрішучіше проринково та продемократично зорієнтованим є населення західного регіону. Центральний регіон водночас продемократичний і скептичний до економічного лібералізму. Респонденти східного регіону скептично ставляться і до ринкової економіки, і до демократії. У південному регіоні схильні підтримувати економічний лібералізм, але й скептично сприймають демократичну форму правління.

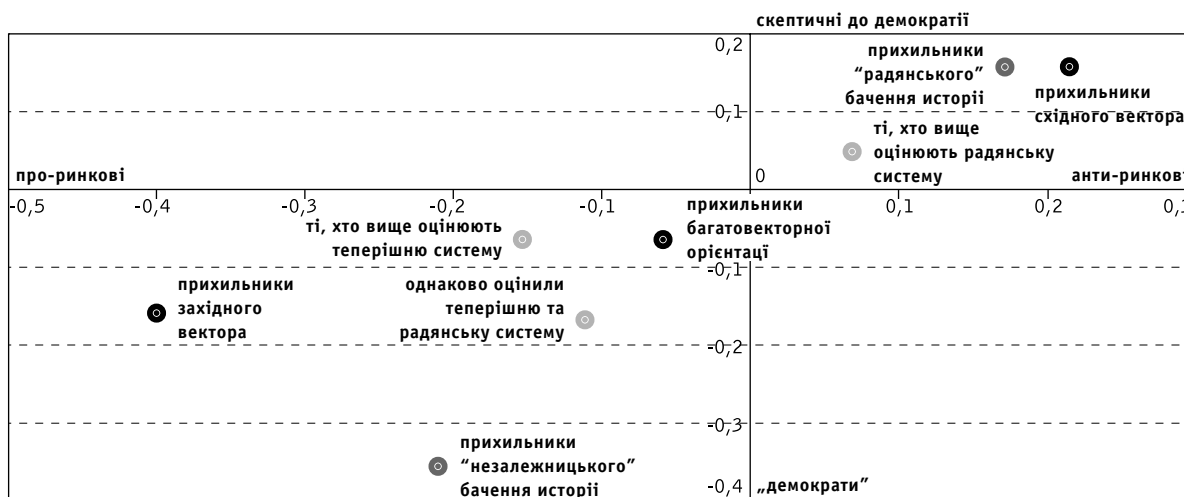
Всі зазначені на діаграмі групи різняться з огляду на обидві досліджувані площини: політичну (демократія) та економічну (вільний ринок). Виявляється, що найбільш проринковими та демократично налаштованими є прихильники західного вектора в зовнішній політиці та

прихильники „незалежницької” інтерпретації подій найновішої історії. Найскептичнішими до демократії були прихильники інтеграції України до Союзу Білорусі та Росії.

Діаграма 5а. Погляди населення чотирьох українських регіонів на вільний ринок та демократію

Діаграма 5б. Погляди різних суспільних груп на вільний ринок та демократію

III. Місце України в Європі

Українські соціологи часто помічали, що переконання українців відносно зовнішньої політики України дуже нестабільні та зазнають сильних коливань, залежно від подій на політичній сцені й тимчасових настроїв – особливо в передвиборчий період.

Говорячи про сприйняття зовнішньої політики України слід пам'ятати, що суспільство цієї країни загалом мало цікавиться міжнародними темами, внаслідок чого багато українців не мають чіткого погляду на те, яке місце повинна посідати їхня країна в Європі та якими мають бути відносини з сусідами. У проведеному 2003 року соціологічному дослідженні 27% респондентів не змогли відповісти, чи, на їхній погляд, Україна повинна вступати до ЄС, 38% не сформулювали позиції щодо того, чи Україна має належати до НАТО¹⁸. За рік після Помаранчевої революції відсоток людей, котрі не можуть визначитися в цих питаннях, зменшився, але й досі є високим: 20% не знають, чи Україна має вступити до ЄС, а 17% важко сказати щось про членство України в Євросоюзі.

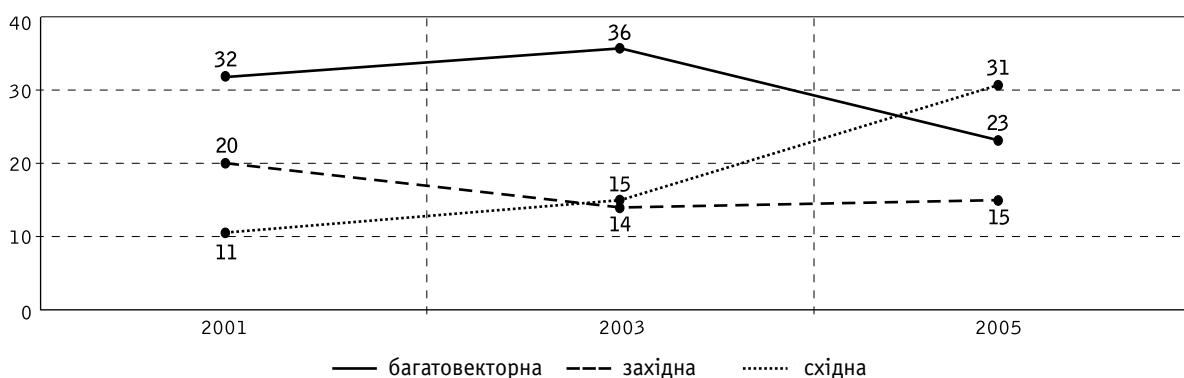
Однією з причин такої ситуації є відсутність ретельної інформації, а також щораз менше розуміння, але й досі вагома нестача особистих досвідів населення України в контактах зі світом Заходу. Наслідком є незрозуміння основних механізмів функціонування ЄС і НАТО, а також нерідко керування стереотипами, які створила радянська пропаганда ще в часи холодної війни, котрі розмножують ЗМІ. Водночас українці не шукають

інформації про ці інституції, оскільки не потребують її для щоденного функціонування.

Це й уможливило багаторазово згадувану в різних публікаціях політику „багатовекторності”, якої дотримуються майже всі українські уряди, з виразною перевагою східного вектора¹⁹. Вона полягала в постійному зависанні між Сходом і Заходом та відсутності однозначних декларацій і реальних вчинків, що свідчили би про вибір напрямку в зовнішній політиці. Така політика мала й досі має поважну суспільну базу й існує попри те, що офіційна Україна перестала її проголошувати (хоча не перестала реалізовувати) ще на початку другого терміну президентства Кучми.

Ілюстрацією тези про суспільну підтримку „багатовекторності” нехай буде вміщена нище діаграма, що показує, як змінилась підтримка окремих „векторів” української політики протягом чотирьох років, коли тричі було досліджувано це питання. Близько чверті громадян і досі не розмежовують західного та східного напрямків (це власне показана на діаграмі „багатовекторна спрямованість”), однак їх відсоток за останні декілька років зменшився. Діаграма показує також, що частка прихильників західного напрямку²⁰ від 2001 року більш-менш стабільна і нараховує кільканадцять відсотків (у 2005 році – 15%), а найпомітніші зміни стосуються прихильників східного вектора. Протягом чотирьох років, що розділяють перше та останнє із цитованих тут досліджень, їх кількість потроїлась.

Діаграма 6. Орієнтації зовнішньої політики (дані у %, пропущено осіб, котрі не мали сформованої думки щодо належності України до ЄС або до Союзу Білорусі та Росії, у 2005 році таких було 24%)

Дані: 2001 – Інститут Публічних Справ, 2003 – Фонд імені Стефана Баторія, 2005 – Польський Фонд імені Роберта Шумана

Це підтверджують також інші дані. Результати досліджень Інституту соціології Національної академії наук України, що проводилися від 1994 року, також свідчать про існування в суспільстві стабільної кільканадцяти-відсоткової групи прихильників західного вектора України, тоді коли різні варіанти східного курсу за весь період дослідження мали приблизно вдвічі більше прихильників.

Чотири та два роки тому найчисленнішими були прихильники багатовекторної зорієнтованості, сьогодні переважають прихильники східного вектора. Здається, це може бути одним із результатів Помаранчевої Революції та подій довкола неї. Вони принесли багатьом, поміж іншим, розуміння, що не можна поєднати східного та західного векторів, а водночас розчарування, що супроводжувало конфлікти в таборі „помаранчевих”, спричинилося до того, що частина нерішучих обрала „східний вектор”.

Більшість представників українських середовищ, що формують громадську думку, з котрими ми провели інтерв'ю, помітили виразну західну спрямованість у зовнішній політиці нової влади. Не всі оцінили її схвально, але прихильні думки переважали. Критика зовнішньої політики табору Ющенка стосувалася таких питань:

Зміна у зовнішній політиці не принесла Україні жодної очевидної користі. Ющенко їздить на захід і його там добре приймають, його безперечно люблять керівники інших держав, але Україні та її громадянам це нічого не дає. Хтось навіть порівняв Ющенка з Горбачовим, котрого також цінували на Заході, але він не зміг знайти спільної мови зі своїми громадянами.

Зміни політичного вектора не супроводжує відповідна інформаційна політика. Як наслідок, непереконані люди або ті, що мають замало знань, не можуть оцінити, що діється у зовнішній політиці. Не знаємо, яку користь приносить західний вектор. Не знаємо, до чого прямуємо, які наші цілі (...). Ющенко – це не Буш, котрий постійно влаштовує прес-конференції та пояснює, чому вчинив так, а не інакше.

Зміна вектора зовнішньої політики спричинилася до недовіри й навіть ворожості з боку Росії. Дехто з опитуваних називав ці зміни як одну з причин недавнього газового конфлікту з Росією. Тимчасом, як стверджували критики західного вектора, Україна залежить від Росії економічно, і треба визнати цей факт і не кидатися раз на Захід раз на Схід, тому що це негідно.

Однак на загал еліта переважно позитивно сприймала цей напрямок, часом висловлюючи сумніви щодо реальності вступу України до ЄС

Таблиця 4. Динаміка вибору пріоритетних шляхів розвитку України

Рік	Якому шляху розвитку України Ви надасте перевагу?					
	Першою чергою розширювати зв'язки в рамках СНД	озвивати відносини переважно з Росією	Зміцнювати перш за все східно-слов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	Встановлювати зв'язки першою чергою з розвиненими країнами Заходу	Опиралися перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	Різні регіони України мають обирати свій шлях

Дані моніторингового дослідження ІС НАНУ (% до всіх опитаних)

1997	23,7	4,5	24,3	13,8	16,1	4,1
1998	23,8	5,0	23,7	12,8	17,7	5,0
1999	18,5	4,8	24,0	16,4	19,7	4,1
2000	15,4	4,1	22,8	16,5	26,1	3,5
2001	16,3	6,6	29,2	13,2	20,8	3,4
2002	13,4	8,6	34,0	12,7	22,2	-
2003	13,2	9,8	34,4	10,7	21,2	-
2004	13,1	11,4	34,3	14,4	17,1	-
2005	11,0	8,3	29,3	17,9	20,2	2,9

Дані дослідження Фонду Р. Шумана (% до всіх опитаних)

2005	11,2	11,6	28,6	16,5	21,3	3,7
------	------	------	------	------	------	-----

чи НАТО. Здається, що більшість українців і далі хочуть бачити Україну місцем зустрічі, а не протидії двох інтеграційних осередків. Третина опитуваних (33%) дотримувалися думки, що, інтересам України відповідає водночас зближення і з ЄС, і з Росією. Але коли змусити їх вибирати, вони віддають голоси сходові, що його тут символізує Союз Білорусі та Росії. Це відбувається найперше тому, що цей напрямок більш „освоєний”, знаний: 65% опитуваних вважають, що Росія розуміє потреби України, тоді як лише 34% переконані, що ці потреби розуміє ЄС. Схід приваблює українців близькістю культури, менталітету й зрозумілими принципами поведінки, Захід – упорядкованістю, передбачуваністю і економічним добробутом. Найохочіше вони не відмовлялися би ні від одного, ні від другого. Водночас існує досить розповсюджене переконання, що „Україні далеко до Європи”. Навіть ті, кому Європа імponує рівнем життя, організацією або ж культурою чи цінностями, не дуже уявляють собі Україну в ЄС.

Симпатії до Союзу Білорусі та Росії також сприяє досить поширена ностальгія за СРСР (63% негативно оцінили розпад СРСР). На відміну від польського суспільства, котре сприймає залежність від СРСР однозначно негативно, згадуючи її як накинену владу, значний відсоток українців убачає в історії СРСР фрагмент історії свого народу, з яким себе ототожнює. Вони не сприймають періоду Української Радянської Соціалістичної Республіки як часу панування влади „привезеної ззовні”. Дивлячися з цієї перспективи, радше проблема євроінтеграції постає як „зовнішня”, себто штучна. Це не означає, що її з неохотою відкидають, але засвідчує принаймні, що вона викликає недовіру та збентеження. Загального серед українців переконання, що Україна є європейською державою, не супроводжує така виразна, як у Поль-

щі, дистанційованість від усього: що пов'язано з Росією.

У кожному разі проблему інтеграції до ЄС ідентифікують як щось, що не стосується пересічних громадян, тому вона викликає протилежні реакції: 42% опитуваних вважають, що Україні треба інтегруватися до ЄС, ненабагато менше – 38% мають протилежну позицію. Приблизно кожен п'ятий не мав сформованої позиції в цьому питанні. Як і два роки тому, в українському суспільстві переважає переконання, що стосунки України з ЄС є „їхньою”, а не „нашою” проблемою. „Їхньою” – себто президента, уряду, бізнесменів. Лише кожен п'ятий опитуваний вважає, що ця проблема стосується всіх мешканців України.

Значно менше сумнівів викликала „східна” орієнтація, або позиція евентуального приєднання України до Союзу Білорусі та Росії. Цей варіант не тільки мав більшу підтримку, ніж західний, але й спричиняв менше проблем у окресленні свого статусу. Лише 9% опитуваних не змогли відповісти на запитання, чи хочуть вони, щоб Україна вступила до Союзу Білорусі та Росії, чи ні. Опитувані вважали цей напрямок інтеграції за реальніший, ніж західний. І їх виразна більшість, бо 67% респондентів готові підтримати цю ідею, її противників 23% (тобто менше, ніж чверть).

Знання про Європейський Союз

Стабільність будь-яких політичних поглядів значною мірою залежить від того, наскільки вони базуються на реальних інтересах громадян та наскільки вибір того або того варіанту здійснюваний свідомо, спертий на знаннях, а не вчинений під впливом настрою чи пропагандистських заходів.

Таблиця 5. Хто найбільше зацікавлений вступом України до Європейського Союзу?

Зацікавлені групи	2003	2005
Президент і його оточення	38	54
Бізнесмени	31	10
Політики, пов'язані з урядом	27	22
Всі мешканці України	19	18

Примітка: Сума відсотків перевищує 100%, оскільки можна було вибрати декілька відповідей

Дані: 2003 – Фонд імені Стефана Баторія, 2005 – Польський Фонд імені Роберта Шумана

Не випадає сумніватися, що українське суспільство добре знає реальність і механізми, якими керуються Росія чи Білорусь. Натомість ЄС і далі залишається terra incognita. Учасників цього дослідження попросили відповісти на три запитання, що перевіряють їхні знання про ЄС: Чи має Європейський Союз свого президента, свою Конституцію, як функціонує валюта євро²¹. Результати показують дуже низький рівень знання про факти, що стосуються ЄС. Половина опитуваних не відповіла правильно на жодне запитання, лише неповних 8% правильно відповіли на всі.

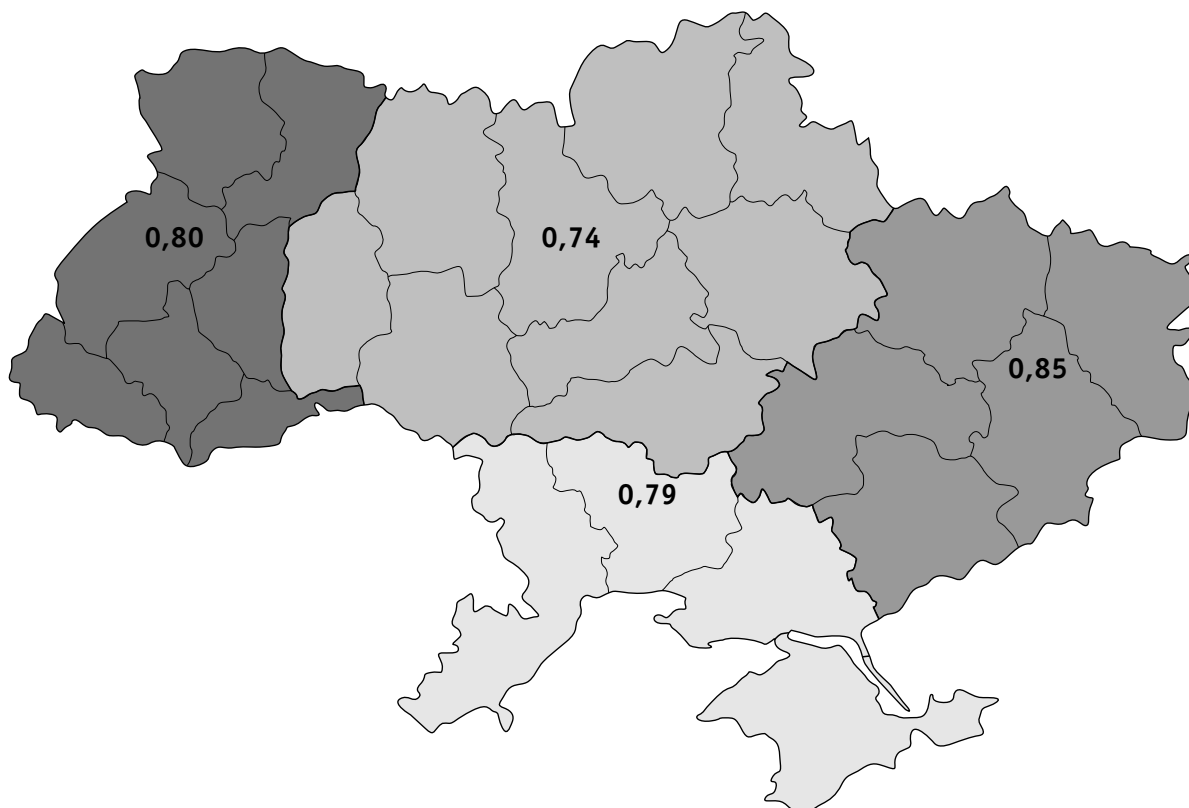
Рівень знань залежить від віку (найстарші респонденти найгірше поінформовані) та значною мірою від освіти. Але навіть серед осіб із найвищим рівнем освіти 36% не змогли правильно відповісти на жодне запитання. Виявилось, що дуже значний вплив на рівень знань про ЄС мала наявність закордонного паспорта. Серед 14% опитуваних, котрі мали цей документ, а отже, принаймні мали можливість виїжджати за кордон, рівень поінформованості виглядав майже як у групі осіб із найвищим рівнем освіти. При-

чому, зрозуміло, рівень освіти осіб, які мали закордонний паспорт, був диференційований, хоча осіб із вищою освітою тут було більше, ніж серед тих, котрі не мали закордонного паспорта. Цікавими виявилися регіональні відмінності знань про ЄС. У середньому найкраще поінформованим було населення не – як можна думати – західного регіону, що межує з державами ЄС (Польща, Словаччина, Угорщина), але найвіддаленіших від них регіонів: східного та південного.

Населення східного регіону найскептичніше ставиться до перспектив української інтеграції в Європу²². Виявляється, що вони водночас порівняно найліпше знають, що таке Євросоюз. Можна б, отже, припустити, що їхні „антиєвросоюзні” погляди більш обґрунтовані, ніж погляди решти українців. Однак це була би надто ризикована теза, бо ж навіть у найкраще інформованому регіоні 48% респондентів не змогли правильно відповісти на жодне запитання про ЄС, лише неповних 13% правильно відповіли на

Карта 2. Регіональні відмінності знань про ЄС

(цифри показують середню кількість правильних відповідей на запитання, що стосуються ЄС. Було три запитання)

всі три запитання. Відсотки тих, котрі хоч щось знають, насправді дуже малі.

Удосконалені статистичні аналізи показують, що знання про ЄС майже зовсім не пов'язане з підтримкою або відкиненням ідеї євроінтеграції України, яка натомість пов'язана з підтримкою ринкової економіки.

Засвідчений рівень поінформованості громадян України про ЄС можна потрактувати як підтвердження слушності закидів щодо влади та ЗМІ, що їх формулювали журналісти, політологи й інші представники регіональних еліт. Вони неодноразово зазначали, що влада обрала прозахідний напрямок, але забула, що має пояснити суспільству причини й наслідки такого вибору. Тимчасом суспільство не може оцінити слушності цього напрямку, бо не має достатнього знання та керується в своїх оцінках переважно стереотипами, що їх творить пропаганда, а не розумінням, котрий із напрямків принесе більше користі з огляду на інтереси України.

Прикінцеві зауваги

1. Дослідження показали суспільство перехідного періоду. Тут можна побачити певні стабільні елементи і певні спільні цінності, яких ще декілька років тому не було. Спільною для всіх українців цінністю стає держава, з котрою населення почувається щораз більше пов'язаним і якою, попри всі її недоліки, пишається. Загальну підтримку має демократичний політичний порядок, хоча точаться дискусії, що стосуються його конкретної реалізації. Дуже подібно до стану справ у ринковій економіці вільний ринок є в суспільстві значною цінністю, але за умови, що держава візьме на себе вирішення проблем соціального забезпечення. Завдяки подіям на Майдані громадяни стають щораз свідоміші того, як має функціонувати влада в демократичній державі та як можна цього від неї вимагати. Вони вже знають, якою важливою є самоорганізованість і щораз частіше зорганізуються, щоби вирішити свої проблеми.

2. Важко водночас не піддатися враженню, що в українському суспільстві поширені почуття розгубленості й загальна відсутність розуміння політичних і економічних процесів. Вони породжують незлагодженість поглядів у різних

питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, що породжує дивовижні парадокси. Близько двох третин дорослого населення України негативно сприймають розпад СРСР, водночас половина задоволена, що унаслідок цього розпаду постала незалежна Україна. Лише 19% дали позитивну оцінку обом подіям і 23% – обом негативну, себто тільки менше, ніж половина (42%), мають узгоджені погляди на це питання.

3. Такі клопоти з'являються при спробі окреслити свої пріоритети щодо місця України в Європі та напрямку зовнішньої політики. Українці вважають свою державу радше „європейською”, аніж, наприклад, „східноєвропейською”. Водночас, проте, вони ще не готові впровадити обраний „вектор інтеграції” – уважають привабливими елементи східного та західного. Кожен четвертий опитуваний (23%) водночас хоче вступу України до ЄС та Союзу Білорусі та Росії, ще більше (29%) водночас хочуть бути в ЄС та Єдиному Економічному Просторі. Третина громадян (32%) уважає, що інтереси України передбачають так само зближення з ЄС, як і з Росією. Коли змусити вибрати одну сторону, вони радше обирають Схід як зрозуміліший. Захід для більшості українців залишається *terra incognita*. Їхнє знання про ЄС є катастрофічно низьким. Водночас обидва напрямки – східний та західний – мають певну кількість переконаних і дуже активних противників, готових на все, щоби протидіяти ситуації, в якій Україна вибере небажаний з їхньої точки зору напрямок.

4. І далі є очевидним регіональний розподіл держави з огляду на цінності та політичні погляди. При цьому прозахідний захід України характеризує низький рівень знань про ЄС. Відносно найвищий, проте все одно низький рівень знань, простежується у східному регіоні.

Йоанна Конечна

Інститут Соціології

Варшавського Університету

Примітки

¹ Опитування здійснено на замовлення Польського Фонду імені Роберта Шумана у рамках проекту „Через Європейську освіту у громадянське суспільство”, фінансованого грантом Міністерства Закордонних Справ ПП.

² Більше про проект можна дізнатися на сторінці <http://www.europeanvalues.nl>. Див. також Halman L. (ed.), 2001, *European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Surveys, EVS*, Tilburg.

³ Порівняйте, напр.: P. Kubicek, *Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour*, *Europe-Asia Studies*, vol. 52, No. 2, 200, p. 273–294; J. Bugajski, *Ethnic Relations and Regional Problems in Independent Ukraine*, in: S.L. Wolchik and V. Zviglyanich (eds.), *Ukraine. The Search for a National Identity*, Oxford, 2000; Malanchuk O., *Social Indentification vs. Regionalism*, in *Contemporary Ukraine, Nationalities Papers*, Sep. 2005, vol. 33, issue 3, p. 345–368.

⁴ Роздуми про коріння українського регіоналізму можна знайти поміж іншими в: J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Wyd. UMCS, Lublin 2000; A. Wilson, *Українці, Група Wydawnicza Berlesmann Media, Warszawa 2002*; M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Universitas, 2003 і in.

⁵ Варто було би, певно, виділити Крим як окремий регіон, але рідко досліджувана вибірка є достатньо великою, щоб це було можливо.

⁶ Різниця, звісно, стосується областей, розташованих на пограниччі регіонів. Отож Дніпропетровська, Запорізька та Сумська області бувають то „сходом”, то „центром”, Хмельницька та Рівненська – „заходом” або „центром”, Крим приєднують до „півдня” або розглядають окремо. Пор. напр.: О. Стегній, М. Чурилов. *Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження*, Київ 1998; Я. В. Верменич. *Історична регіоналістика в Україні*, *Укр. іст. журн.*, 2002, № 2, с. 3–26; Н. Погоріла, *Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії „схід-захід”*, <http://dialogs.org.ua/ru/print/material/2/1332>, 29.06.2004.

⁷ Пор. Т. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*. Instytut Studiów Strategicznych, Kraków 2003. Цитата з книжки: *Państwo ukraińskie przestało być radosną lub niepokojącą „nowością”, stało się zaś „normą”. Przyzwyczajenie doń umacnia zarówno państwo, jak i świadomość narodową* (с. 156).

⁸ Aleksandra Jasińska-Kania, *Zmieniające się identyfikacje Europejczyków*, w: *Globalizacja i co dalej*, Warszawa 2004, с. 146–164.

⁹ За даними Всеукраїнського перепису населення від 2001 року, вміщеними на сайті <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

¹⁰ Черниш Н. *Одна, дві чи двадцять дві України: соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька*, *Дух і Літера*, № 11–12, 2003 с. 6–21. Malanchuk O., *Social Indentification vs. Regionalism*, in *Contemporary Ukraine, Nationalities Papers*, Sep. 2005, vol. 33, issue 3, p. 345–368.

¹¹ Anthony Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, 1991.

¹² Див. напр.: Lipset S.M., 1960, *Political Man*, Wiliam Heinemann LTD; Gibson J.L., 1996, *A Mile Wide an Inch Deep: The Structure of Democratic Commitment in the Former USSR*, *American Journal of Political Sciences*, Vol. 40, No 2, 396–420; Klingemann, H-D, Fuchs D (ed.), 1995, *Citizens and the State*, Oxford University Press; Rose R., 1996, *Trajectories of Fear and Hope. Support for democracy in Post-Communist Europe*. *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 4.

¹³ Див.: CBOS: *Polacy tęsknią za silną władzą*, *Gazeta Wyborcza*, 16.12.2005. Обговорення результатів опитування Центру Дослідження Громадської Думки, де 52% згодні, що деколи „декотрі недемократичні уряди можуть бути більш бажаними, ніж демократичні”. 27% не погодилися з такою думкою.

¹⁴ Коефіцієнт лінійної кореляції між створеним на основі питань із таблиці 1 „індексом підтримки демократії” та „оцінкою теперішньої політичної системи” є дуже малий ($r=0,050$), хоча статистично істотно відмінний від нуля.

¹⁵ Коефіцієнт кореляції $r=-0,11$. Це незначна величина, але статистично істотно відмінна від нуля.

¹⁶ Пор.: Т. Olszański, *op.cit.*, s. 157.

¹⁷ Обговорені тут погляди на економічні питання досліджено так: респондентів попросили висловити своє ставлення до п'яти пар тверджень за 10-бальною шкалою: „1” означає, що респондент цілком згоден із першим твердженням, „10” – цілком згодний із другим твердженням. Також можна було вибрати будь-яке число між 1 та 10. Твердження були такі: „Люди самі повинні дбати про те, щоб себе забезпечити” чи „Держава повинна дбати про те, щоби всі громадяни були забезпечені”; 2. „Конкуренція – це добре. Вона стимулює людей напружено працювати та розвивати нові ідеї” чи „Конкуренція шкідлива. Вона пробуджує в людях їхні найгірші якості”; 3. „Держава повинна надати підприємствам більше свободи” чи „Держава має жорсткіше здійснювати контроль над підприємствами”; 4. „Різниця в прибутках не повинна бути дуже великою” чи „Той, хто більше працює, повинен отримувати більше” і 5. „Частка приватної власності у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена” чи „Частка державної власності у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена”. Названі відсотки є сумою показників перших трьох (або трьох останніх) цифр.

¹⁸ Більше даних можна знайти у моїй статті „Поміж Сходом і Заходом”, розміщеній на сайті Фонду ім. Стефана Баторія (http://www.batory.org.pl/doc/wsch_zach.pdf).

¹⁹ Див. напр.: M. Riabczuk, *Paradoksy ukraińskiej „wielowektorowości”*, *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, t. 4, nr 2(18), 2004 (українська версія – М. Рябчук, *Риторика і політика. Парадокси української «багатовекторності»*, в: М. Рябчук, *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*, Київ, *Критика* 2003); *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Fundacja im. Stefana Batorygo, Warszawa 2003 (українське видання: „Європейська інтеграція України в оцінках лідерів українськополітикуму, бізнесу та суспільства”, Варшава, 2003); M. Molchanov, Y. Yevdokimov, M. Molchanov, *The European Union Versus Russia: Evaluating Attractiveness of Inter-State Cooperation Within Post-Soviet Space*, 3rd International Conference on European and International Political and Economic Affairs, Athens, Greece, May 26–28, 2005.

²⁰ Прихильники „західного напрямку” – це люди, котрі хочуть, щоб Україна вступила до ЄС, а не до Союзу Білорусі та Росії, а прихильники східного напрямку, навпаки, хочуть бачити Україну в Союзі Білорусі та Росії, а не в Євросоюзі.

²¹ Точне сформулювання питання: „Наскільки Вам відомо, Євро – це: 1. Єдина валюта всіх країн Євросоюзу; 2. Валюта, яка в усіх країнах ЄС використовується разом із національною валютою; 3. Валюта більшості (але не всіх) країн Європейського Союзу; 4. Не знаю, важко сказати.

²² Див. напр. *Droga do Europy... op.cit.*, J. Konieczna, *Między Wschodem a Zachodem*, вміщена в інтернеті (http://www.batory.org.pl/doc/wsch_zach.pdf).

Ukraine after the 'Orange Revolution': changes in the social attitudes and values

Joanna Konieczna

Institute of Sociology

Warsaw University

Foreword

In late 2004/early 2005, Ukraine was the scene of events which have since then become collectively known as the 'Orange Revolution', in which an unusually large number of people were engaged, from the point of view of Ukraine's modern history. The events were so spectacular that it is worth asking the question of how they have affected not only the current sentiments of the Ukrainian public but also the attitudes which the citizens of Ukraine showed then and the values they share now, which are all vital for the shape of the political system in the country. In this context, of especial interest are issues related to Ukrainian national identity and evaluation of Ukraine's history, the people's attachment to their state and their sense of a national community, their preferences regarding the political system, the operation of the economy and the direction of foreign policy.

This text is a report on research conducted in Ukraine in late 2005/early 2006. The research was divided into two stages, a public opinion poll and in-depth interviews with representatives of Ukrainian opinion-forming circles. The public opinion poll was conducted in November 2005 by the Kyiv International Institute of Sociology¹ among a nationally representative sample of 2,026 respondents, drawn from the adult population of Ukraine. The in-depth interviews were carried out between November 2005 and mid-January 2006 by associates of the Centre for Eastern Studies. The respondents mainly included activists from non-governmental organisations, journalists, representatives of local authorities, political scientists and research workers from Lutsk, Ternopil, Lviv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, Kyiv, Odessa, Zaporizhzhya, Kherson, Kharkiv, Sumy, Donetsk, Luhansk, Dnipropetrovsk and the Autonomous Republic of Crimea. The conclusions drawn from the interviews were supposed to illustrate and aid understanding of the trends revealed by the poll data. However, some new threads and views also appeared during the course of these interviews, whose impact and extent of public distribution will require further research.

Other data obtained from the following sociological studies conducted in Ukraine have also been used in these comparative analyses:

- a survey conducted in late 1999/early 2000 as part of the international European Values Study project²;
- a survey conducted in 2001 for the Institute of Public Affairs by SOCIS;
- a survey conducted in 2003 for the Stefan Batory Foundation by the Kyiv International Institute of Sociology.

The report consists of three basic parts. The first discusses issues concerning Ukrainians' attachment to their country and their perception of their own identity. This part also includes an analysis of attitudes to various important facts in the history of Ukraine, as the issue is strongly connected with the attitudes to the state and the nation. The second part is devoted to political preferences and attitudes to democracy as a type of political system, and to an economy based on free market principles. The third part concerns the views of Ukrainians about Ukraine's place among other European countries. It presents preferences regarding foreign policy, plans for integration and the hopes and anxieties related to these questions.

The main conclusions

1. The Ukrainian state is slowly becoming a commonly respected value in Ukraine. By the end of 2005, nearly 80% of adults were proud of being citizens of Ukraine. Even in the east, where residents feel the weakest attachment to their state, as many as 69% declared pride in their Ukrainian citizenship.
2. Ukrainians' political preferences, their attitudes to democracy, the free market and the key issues of foreign policy clearly differ depending on the region. The strongest differences are between the east and the west of the country. The 'Orange Revolution' has changed nothing in this context.
3. Ukrainian society displays all the characteristic features of the society in a period of transition. Commonly shared views regarding both historical events and Ukraine's place in Europe are

full of inconsistencies and paradoxes. Despite the commonly shared pride of being a Ukrainian citizen, only 50% of respondents expressed a positive opinion about Ukraine's declaration of independence in 1991. At the same time, most citizens (63%) regret the collapse of the Soviet Union.

4. There is also a sense of confusion regarding foreign policy issues. The pro-Eastern version, i.e. integration with the Union of Belarus and Russia (UBR) and with the Common Economic Space, as supported by 31%, is more popular than the pro-Western option, i.e. integration with the European Union (15% support). At the same time, nearly one in four Ukrainians (23%) desire integration with both the UBR and the European Union. This proves the existence of a profound misunderstanding of the processes taking place in Europe.

5. Ukrainians' knowledge of the European Union is woefully small. As few as 8% of respondents could give correct answers to three simple questions about the basics of the European Union's operation. 50% did not answer any of the questions.

The regional division of Ukraine

Various analyses concerning Ukraine indicate that the attitudes, values and political behaviours of the country's residents significantly differ depending on the regions³. This results among other factors from the different historical experiences of the regions which comprise the present state of Ukraine. Discussing the special features of the Ukrainian regionalisation would fall outside the scope of this report; in any case, many publications are available on this subject, including many in Polish⁴.

Ukrainian researchers use various divisions of the country into regions, depending on which criterion they believe to be the most important. For the purposes of sociological analysis, Ukraine is usually divided into four regions, the western, the central, the eastern and the southern⁵; it is noteworthy that various authors 'assign' oblasts to particular regions in various ways⁶.

This report refers to the regional division most frequently used by sociologists of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences

of Ukraine. According to its classification, the **western** region consists of the Volyn, Lviv, Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, Ternopil and Rivne regions; the **central** region includes the Khmelnytskyi, Zhytomyr, Kyiv, Chernihiv, Sumy, Poltava, Cherkasy, Kirovograd and Vinnitsya re-

gions; the **southern** region covers the Autonomous Republic of Crimea and Odessa, the Kherson and Mykolayiv regions; and the **eastern** region includes the Dnipropetrovsk, Zaporizhzhya, Luhansk, Kharkiv and Donetsk regions. This division is illustrated by the map below.

Map 1. Division of Ukraine into administrative regions

I. Attitudes to the country, nation and history

In the context of Ukraine's aforementioned regional diversity, the issues of the Ukrainian people's national identity and the degree to which they identify themselves with their own country are particularly important. In 2001, a heated dispute over the questions how deep the differences went and to what extent the regional division affected the political life in Ukraine took place in the columns of the Kyiv-based *Krytyka* magazine. Echoes of that dispute recur from time to time, especially during various political campaigns, for example in the run-up to elections. It has been extremely difficult so far to specify at least one single element, symbol or historical figure which would be perceived as an unquestionable value by all the residents of Ukraine, regardless of the region they live in, the religion they practice or the language they speak. Seemingly, the Ukrainian state itself is currently becoming such a value. There are still differences of opinion concerning this issue among the various regions of the country, yet the direction of ongoing changes indicates that the differences will gradually lessen.

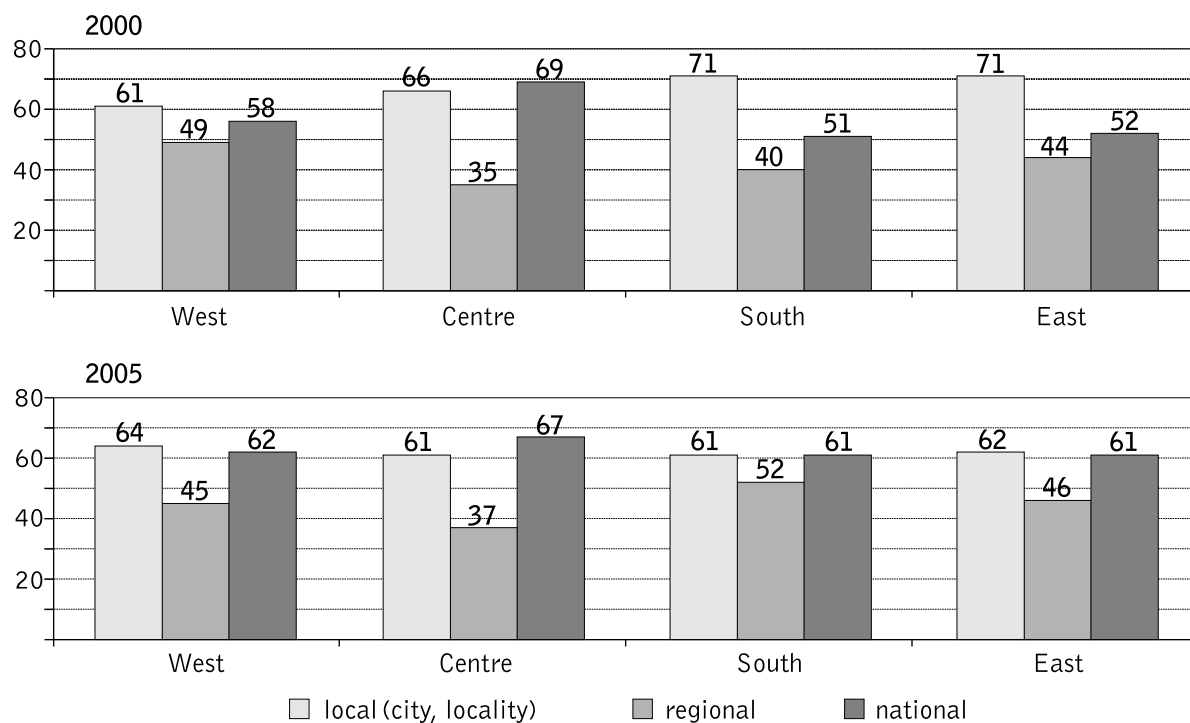
The increasingly common attachment to the state is obviously not a result of the 'Orange Revolution' alone. Every year of an independent Ukraine's existence has strengthened the state and contributed to its residents' increasingly common identification with it⁷; nevertheless, the results of social research indicate that the events in the Maidan (the central square of Kyiv city, where the 'Orange Revolution's' demonstrations had their focus) have done their fair share of work in this process.

In a poll conducted in November 2005, nearly 80% of the respondents declared they were proud of being citizens of Ukraine. This is a very substantial figure, and significantly higher than five years before, when the question was first asked as part of the European Values Survey. Back then, pride in holding Ukrainian citizenship was declared by nearly 60% of respondents, and only 24% stated they were 'very proud' (in late 2005, the 'very proud' figure was 48%).

As already mentioned, the attitudes discussed in this text were regionally diversified; Ukrainian citizenship was considered to be a reason for pride by almost all the residents of the western region (93%), 84% of central residents, 67% of southern Ukrainians and 69% of those residing in the east of the country. A significant change has taken place to this effect over five years. In 2000, in eastern and southern Ukraine, less than half of respondents declared pride in being Ukrainian citizens; the result today is significantly more than half. Consequently, the process of the growing identification of the citizens with their state has also been taking place in those regions whose residents have for historic reasons had the weakest sense of attachment to the state.

Similar conclusions can be drawn from a comparison of answers to the question "Which geographical area do you feel tied with in the first instance/in the second instance?" given in 2000 and in 2005. Local identification was very common five years earlier. 61% to 71% respondents felt tied with their place of residence; notably, the highest percentage of such answers was given in the eastern and southern regions. In the case of those regions, local identification was clearly more common than the national one. In 2005, no such tendency was visible any longer; ties with Ukraine as a whole were declared by approximately the same proportions (in percent) of people in all the country's regions. The Commonwealth of Independent States was indicated slightly more often in the south and east of Ukraine as the area with which respondents felt tied. Nevertheless, the proportion of people identifying themselves with the CIS was generally marginal, as it did not exceed 7% for the whole country (while reaching 10% in the southern and eastern regions).

Figure 1. The most frequently mentioned geographical identities, according to the regions of respondents' residence

Data: 2000 – EVS; 2005 – Robert Schuman Foundation

Aleksandra Jasińska-Kania⁸ indicates that regional identity is particularly strong in the places where ethnic and cultural differences exist. Such attitudes have also been observed by the authors of the European Values Study project, for example in Belgium or Spain. Such differences exist in the south of Ukraine, mainly in the Crimea, and in the eastern region, although in the case of the latter the difference is more of a social nature than of an ethnic one. The Autonomous Republic of Crimea is one of the most ethnically diverse regions of the country. Russians form the most numerous national group⁹ (in other oblasts, Ukrainians are the most numerous), and Russian has the status of an official language, equal to that of Ukrainian.

The Russian-speaking, heavily industrialised east of Ukraine is and has always been convinced that it is exceptional and especially important for the country. Such a conviction was forged back in Soviet times, and – intentionally cultivated and developed by the authorities – it has survived until today. The local elites have built an image of their region as one of the few that generate a net income for the budget, thus creating a platform of solidarity based on place of residence and kind of work; industrial workers prevail in the employment structure. Polls

conducted in recent years have shown that social identities meant much more than ethnic or national ones for residents of the eastern region¹⁰. The conviction that the eastern regions of Ukraine 'feed the entire country' is so strong and widespread there that any attempts to challenge it provoke violent objections, even among representatives of the local intellectual elites. Participants in qualitative research, especially those coming from Donetsk and Dnipropetrovsk, often referred to that belief, especially when they commented on already mentioned regional antagonisms.

We, the east of Ukraine, produce so much that we feed the people in the west, who go to Poland or Spain to earn money and then even dare tell us how we should live. Is this fair? They don't have any industry in the west [of Ukraine – JK], do they? (Dnipropetrovsk)

Considering such a strong conviction, discussion is hardly possible, because any facts challenging it will be rejected as unreliable, especially as this is one of the main reasons for the pride of those regions' residents.

Nevertheless, it is very difficult to either confirm or reject this thesis, which is clearly of a politi-

cal and not an economic nature. The 'profitability' or 'non-profitability' of the country's individual regions depends to a large extent on the way the state finances are organised, the degree of centralisation or decentralisation thereof, on which level taxes are collected, and who (i.e. which level of administration) finances investments, pays subsidies and social benefits.

The evaluation of historic events

Common memory, which Anthony Smith calls 'common myths and historic memory', is one of the key elements of national identity¹¹. The historic memory in Ukraine is to a great extent subject to ideological treatment; there are practically no events or figures that most citizens could share a similar opinion about. Attitudes to various events in the past are strongly connected with evaluations of the present; therefore history is sometimes evaluated in inconsistent and paradoxical ways.

During the poll presented in this paper, respondents were asked to evaluate four historical facts: the Treaty of Pereyaslav of 1654, when Bohdan Khmelnytsky accepted Russian authority; the October Revolution of 1917; the collapse of the USSR; and the proclamation of Ukraine's independence in 1991.

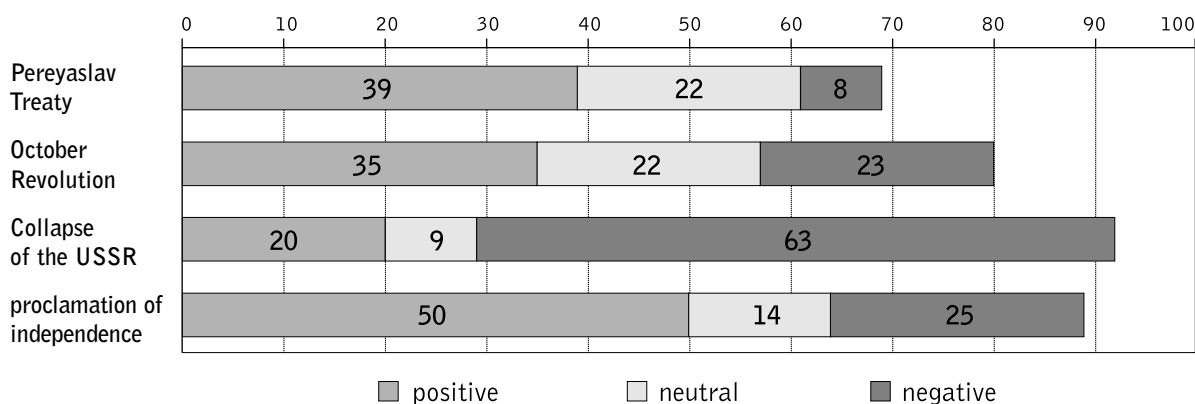
Respondents found it most difficult to evaluate events of the distant past; 30% had no opinion on the Treaty of Pereyaslav, and 20% were not able to evaluate the October Revolution. Facts of modern history, which most respondents remembered perfectly, caused less embarrassment. As few as 9% and 12% of respondents

respectively were not able to evaluate the collapse of the USSR and the proclamation of independence by Ukraine. Remarkably, there were definitely fewer 'neutral' opinions of the two facts. The evaluations were quite interesting (as illustrated by Figure 2). Generally, it can be concluded that most Ukrainians regret the collapse of the USSR, and are glad of the emergence of an independent Ukraine. A Russian politician once said that "those who do not regret the collapse of the USSR are heartless, but those who would like it to come back are mindless." Various Russian and Ukrainian politicians like quoting this sentence; it seems to appeal to many in Ukraine.

Paradoxical as this may sound, a significant part of Ukrainian respondents negatively evaluated the collapse of the USSR, which enabled Ukraine to proclaim independence, which in turn was evaluated positively in most cases. Only one in five respondents (19%) expressed a positive opinion about both facts, 23% evaluated both facts negatively, and 21% believed Ukraine's proclamation of independence to be a positive fact, even though they evaluated the collapse of the USSR as a negative fact. There were practically no such people who were both glad of the USSR's collapse and believed the proclamation of independence to have been undesirable.

If we use the attitudes to the two best-known historical facts as indicators of either a 'pro-independence' (positively evaluating both the collapse of the USSR and Ukraine's proclamation of independence) or 'pro-Soviet' (negative evaluation of both the collapse of the USSR and the proclamation of independence) orientation, it

Figure 2. Evaluation of historical facts

Notice: the answers of 'Don't know' have been omitted; this is why the total percentages do not amount to 100%.

will appear that supporters of the 'pro-independence' orientation (24%) are slightly outnumbered by supporters of the 'pro-Soviet' one (31%). The former predominantly live in the western part of the country, and are mostly in their thirties. Supporters of the 'pro-Soviet' orientation live in various regions of the country, apart from the west, where such sentiments practically do not exist, and are generally found among older age groups. Thus, the two groups account for slightly more than half of the population (55%); the views of the remaining 45% are not so easy to classify.

However, it is worth noting that even supporters of the 'pro-Soviet' interpretation of events from the near past are predominantly (65%) proud of being citizens of Ukraine, and 60% of them identify themselves with Ukraine as a whole. The data quoted here provide another argument to prove the thesis that, after nearly 15 years of independence, the Ukrainian state is itself becoming a common value for a significant majority of Ukrainians, regardless of their opinions on historical facts.

II. The values and political views of Ukrainians

If one considers the development of democracy in Ukraine and the durability of the changes taking place in the country, the fundamental question arises of public support for a political system based on democracy and for an economy run according to free-market rules.

For researchers dealing with these issues, the relationship between the stability of a democratic system and common support for its rules is obvious¹². In fact, if in a democracy people can influence the composition of the government and its actions, then a common lack of acceptance of democratic rules may lead to radical groups taking power who will take popular decisions, yet who have nothing in common with democracy. And by extension, an adequate level of support for democratic ideas contributes vice versa to a stable and peaceful development of the system. Over recent years, the anxiety that power could be taken over by skilful populists is one of the commonest fears held in Central and Eastern European states.

According to sociological research, the democratic political system in Ukraine is a highly appreciated value, and enjoys consistent support from most of the society. At the same time, the answer to the question of whether this is the appropriate system for Ukraine is difficult for some residents of the country to give, or at least not obvious (see Table 1). In 2000, when a poll was conducted as part of the European Values Study project, 23% of respondents were not able to express their opinion on this subject. Three years later, nearly one in four respondents (24%) answered "don't know" to a similar question, and in 2005 that was the case with every fifth respondent (20%). This is probably connected with the fact that the Ukrainian experiences of living in the new system have included many negative elements; these include both the political side of the system's operation and its financial results.

The table below shows the percentages of people convinced that the systems specified in the table would be appropriate for Ukraine. The results can also be interpreted as a certain degree of the potential attractiveness of various political systems. Democracy consistently shows

the largest proportion of supporters. More precise analyses show that this percentage is almost the same in all age groups, except for people older than sixty, who significantly more frequently than other respondents could not assess to what extent democracy was proper for Ukraine, and avoided answering the question by either saying they did not have an opinion about it or refusing to answer the question at all.

It is worth noting in this context that the respondents who answered that they did not believe the democratic system was proper for Ukraine (17%) did not necessarily oppose the idea of democracy itself. It appeared that at the same time, 41% of them agreed with the statement that “democracy can be problematic, but it is better than any other form of government anyway”. Consequently, they are not opponents of democracy per se, but believe that this system cannot work in Ukraine.

In-depth interviews have indicated that the notion of ‘democracy’ is sometimes associated in Ukrainian society with chaos, malfunctioning government and weak authorities, and is contrasted with the concept of ‘order’. However, poll results prove that Ukrainians ‘like’ democracy; 70% respondents agreed with the statement that “democracy can be problematic, but it is better than any other form of government anyway”, and only 13% disagreed with it.

Recently, as a result of the events in the Maidan, such elements of democracy as citizens’ influence on the authorities, minority rights, local self-government, transparency and openness of authorities acting on behalf of citizens and showing respect to those citizens, etc. have become subjects for public discussion in Ukraine. Representatives of opinion-forming circles whom we interviewed were almost unanimous about the

fact that people had realised after the ‘Orange Revolution’ that something depended on them, and that they could achieve a very great deal if they acted together. They had got rid of their fear of the government and representatives of the administration, and had understood that they could and should demand various things from such individuals.

People have seen that when they get organised, they can achieve something. Earlier, they had been making individual attempts to 'arrange things' (for example by giving bribes). Now they know they can make a fuss about some issues. They have become a little bolder, and are no longer afraid of their bosses. (Sumy)

People no longer allow the authorities to put pressure on them. (...) The people have understood they ought to know the law to be able to enforce [it]. (Odessa)

In the opinion of our interlocutors, Maidan was a practical lesson of democracy not only for the authorities but also, and probably first of all, for the residents of Ukraine, who have ‘turned into citizens’.

The disillusionment with democracy in Ukraine or, to be more precise, with its practical implementation in the form of the political system operating there, which the questionnaire survey results have shown, is nothing unusual in post-communist countries. Even in Poland, which is perceived as a leader in the transformation process, over half of respondents in November 2005 agreed with the statement that “a non-democratic government can sometimes be more desirable than a democratic one”¹³, and 77% were of the opinion that “there is too little doing and too much talking” in a democracy. At approximately

Table 1. Support for various types of political system in Ukraine in 2000–2005

Political systems	2000	2003	2005
A strong leader unrestricted by either elections or parliament	47	39	44
Government of independent experts	35	28	24
Military government	11	10	8
Democratic political system	65	55	63

Notice: The table shows the sum of percentages of respondents who believe that a given system is ‘definitely’ or ‘rather’ adequate for Ukraine

Data: 2000 – European Values Study; 2003 – Stefan Batory Foundation, 2005 – Polish Robert Schuman Foundation

the same time, a poll of respondents in Ukraine showed that they did not share the latter view on such a mass scale; 35% were of the same opinion as most Poles, but 43% disagreed with the statement.

To check the level of support for democracy, respondents were asked to express their opinions on the following four statements concerning this form of government:

- Democracy can be problematic, but it is better than any other form of government anyway;
- The economic system is malfunctioning in democracy;
- There is too little doing and too much talking in democracy;
- A democratic system cannot cope with maintaining order.

They could choose from among the following variants of answers: 'I definitely agree', 'I rather agree', 'I rather disagree' and 'I definitely disagree'. The table below presents the percentage sums of the answers 'I definitely agree' & 'I rather agree' and 'I definitely disagree' & 'I rather disagree'.

The table shows that statements reflecting pro-democratic attitudes have more supporters than opponents. This in particular concerns the first opinion, about the superiority of democracy over other forms of government; a similar tendency is visible in the case of other views as well. More than half reject the belief that the democratic system cannot cope with maintaining order. However, it is noticeable that a very large percentage of respondents could not express their opinions on the statements as formulated in this way. A significant percentage of critical opinions about democracy also appeared.

Support for democracy vs. evaluation of the present political system in Ukraine

Causes of critical opinions about democracy are usually sought in disillusionment with the political system existing in a given country. However, statistical analyses of data obtained from the public opinion poll discussed in this paper indicate that the evaluation of the political system operating in Ukraine has a negligible direct effect on attitudes to the idea of a democratic public order¹⁴. This may mean that Ukrainians still have doubts as to whether their country can be deemed democratic, and as a result they do not tend to blame the idea of democracy itself for the defects of the Ukrainian political system.

There is some relation between pro-democratic attitudes and the evaluation of the system before the collapse of the USSR¹⁵. People who are well-disposed towards democracy tend at the same time to evaluate the Soviet system more critically. However, it is worth remembering that the political system existing in Soviet times has been consistently evaluated more highly in Ukraine than the current system. Figure 1 illustrates the differences in the evaluations of the current system and that existing in the USSR. The survey was carried out twice with a five-year interval (in 2000 and 2005). The negative evaluation values (on the horizontal axis) mean that the Soviet system is evaluated better than the current one, a 0 value means an equal evaluation of both systems, and positive values mean that the current system is evaluated better than the Soviet system. It appears that the situation has remained practically unchanged since 2000; the lines in the chart nearly overlap. There is one exception; the percentage of people who evaluate the systems equally has recently significantly dropped (the 0 difference in evaluations was more fre-

Table 2. Attitudes to a democratic political system (in%)

	agree	not sure	disagree
Democracy can be problematic, but it is better than any other form of government anyway	69	18	13
The economic system is malfunctioning in democracy	20	23	54
There is too little doing and too much talking in democracy	35	22	43
A democratic system cannot cope with maintaining order	26	24	50

quent in 2000 than in 2005). Apart from that, at both points in time, the number of people who liked the Soviet political system better than the current one prevailed.

In other words, nostalgia for the 'good old days' still exists, and most probably results from the evaluation of household financial conditions, as differences in evaluations of the current and the Soviet systems are directly proportional to the age of respondents. Current pensioners were in fact much better off in Soviet times, mainly because they were younger, still working, and not receiving low pensions¹⁶.

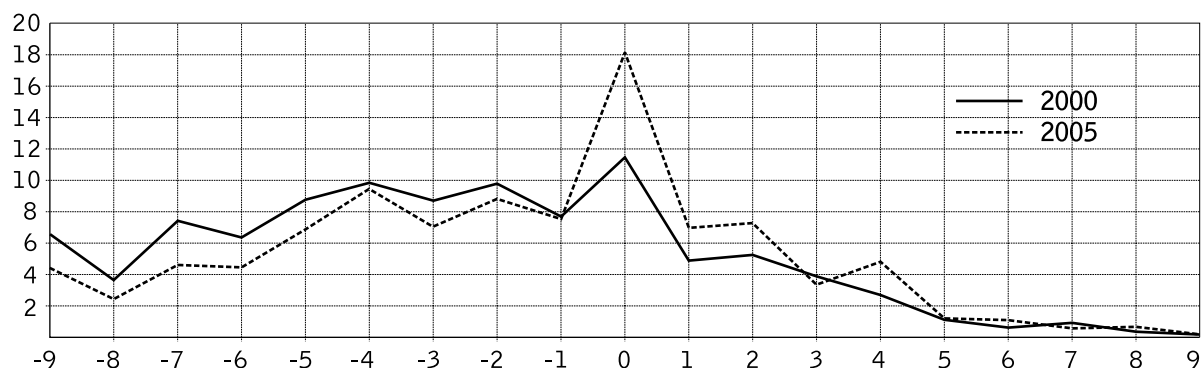
Except for the aforementioned differences between age groups, Ukrainian society is only minimally diversified in terms of the attitudes described. The structure of evaluation of the current system is very similar to the one described above in all age groups and in the categories distinguished according to education levels. There is some regional diversity; differences are still noticeable only between the eastern region, where residents even evaluated the system existing before the collapse of the USSR as better than the current one more frequently than in the rest of the country, and the western region, where the Soviet system received exceptionally few positive evaluations. (However, the tendency to evaluate the previous system as better than the current one did prevail even in the western region). In this context, the fact that a definite majority of Ukrainians negatively evaluated the collapse of the USSR in 1991 and that a relatively high percentage of people perceive the October Revolution to have been a positive event comes as no surprise. Such attitudes are worth remem-

bering when one evaluates or comments on various political events taking place in Ukraine or statements by Ukrainian politicians.

If democracy is in fact to be a system of government where citizens are responsible for the destiny of the state, citizens have to be interested in and ready for political activity. Events during the 'Orange Revolution' have shown that Ukrainians, at least under certain circumstances, are able to take decisive actions *en masse*. Social mobilisation remains at a high level; 87% of respondents answered they were intending to cast their ballots in the upcoming parliamentary election. This was an unusually high figure, considering that at the time of the poll nearly 5 months remained until the election, and 34% had not yet made up their minds who to vote for.

The survey has also shown that the increased interest in the election, which the events in the Maidan and the subsequent year's events in Ukrainian politics have contributed to, does not mean that Ukrainians are more ready to engage in protest actions. 36% of respondents stated they would never take part in such actions as signing a petition, joining a boycott, participation in legal or illegal demonstrations or occupying state buildings or plants. The level of readiness to become involved in such actions is very similar to that shown five years before, by the survey conducted as part of the European Values Study project (at that time, 33% were not ready to take any of the actions specified above). Today, to the same extent as then, residents of Ukraine would be very unwilling to take part in such illegal actions as illegal strikes or occupying state buildings. They would be more willing,

Figure 3. Differences in evaluations of the current and the Soviet political systems. (The vertical axis shows percentages of people in whose evaluations the differences occurred)

although not on a mass scale, to take part in legal actions such as signing petitions, participation in legal demonstrations or joining a boycott. This is illustrated by the table below.

Interviews have also indicated that the events in the Maidan did not result in a sudden activation of protests on a mass scale, although some individuals indicated that people had learnt to write to the authorities, had started bringing actions to court against the authorities, and even winning against them in court.

Another important fact pointed out by many of our interlocutors is that social sensitivity and the attitude to people taking any political actions have changed everywhere in Ukraine. This does not only refer to protests, but even more so to various kinds of social activity. This is why the first signs of such activity appeared in such areas as Donetsk or Luhansk, where non-governmental organisations barely existed. It is significant that, as already mentioned, people are no longer afraid of the authorities, bosses, militia, etc. According to our survey, the situation was very optimistic in Odessa, where several respondents, independently of one another, told us about the unusual resourcefulness of citizens who could organise necessary repairs or overhauls by themselves, in other words, improving their living conditions without relying on the authorities.

Attitude to free market rules

We will now investigate how widespread attitudes that could be described as pro-market are in Ukrainian society, and whether and how they are related to support for the democratic political order and the other attitudes of Ukrainians described above. For 15 years now, a system has operated in Ukraine which has some features of the market economy; forced to do so by financial conditions, Ukrainians have learnt to be quite resourceful.

The new Ukrainian authorities promised to clarify matters for entrepreneurs, who had been troubled by constantly changing and unclear regulations, a complex tax system, etc. The effects of the 'single desk' principle established by the government for registering a business were noticed in all the regions where we conducted interviews; opinions were positive. Many of our interlocutors also noticed that the situation had clearly improved for small and medium-sized businesses. Tax services have started to operate in a more transparent way, and the procedures have become, if not simpler, still at least understandable and usable.

Nevertheless, not everything looks so rosy. The issue of corruption, which always recurs during discussions on economic freedom, is still one of the key problems in Ukrainian reality. The real problem is not just the existence of corruption, but the fact that it is a convenient solution, which is more or less consciously supported by a great majority of citizens.

Business is not yet mature enough to operate in new conditions; everyone is used to various 'action models' that applied when Kuchma ruled. In some

Table 3. Readiness to take part in various forms of social activity

Type of action	2000		2005	
	Took part in	Could take part in	Took part in	Could take part in
Signing a petition	13	31	9	28
Participation in legal demonstrations	17	31	17	31
Participation in illegal demonstrations	2	13	2	10
Joining a boycott	4	21	4	16
Occupying state buildings	1	4	1	4

Data: 2000 – EVS, 2005 – Polish Robert Schuman Foundation

respects, although it was not exactly easy back then, still it was simpler than today. (Luhansk)

The subject of corruption was mentioned in many of the interviews we conducted in all regions of Ukraine. It was seen to make life significantly easier, provided that one knows precisely how much and whom one should pay, One respondent even said that the only effect of the fight against corruption announced by the authorities was that the size of the bribes had grown, as the risk of accepting them was now higher.

The public opinion poll has shown that Ukrainians generally approve of such basic elements of the free market as competition and diversity of income, depending on the effort made; 50% of respondents¹⁷ believed that competition was a good thing because it motivated people to work better, and 58% agreed with the statement that those who worked more should earn more. However, opinions on other elements of the free market economy indicated less 'pro-market' attitudes. Consequently, residents of Ukraine predominantly believe that it is up to the state, and not to citizens themselves, to provide social care (50%). The questions of expanding private ownership in business and freedom for companies has appeared controversial; 16% believe that private ownership should be increased, and 35% are of the opposite opinion; 24% opt for freedom for companies, and 39% believe that the state should control business. It is worth noting that such opinions about economic freedom are affected by the fact that this also means freedom for the so-called oligarchs and businessmen who have accumulated their assets in a way that contradicts the public sense of justice. This is even more objectionable

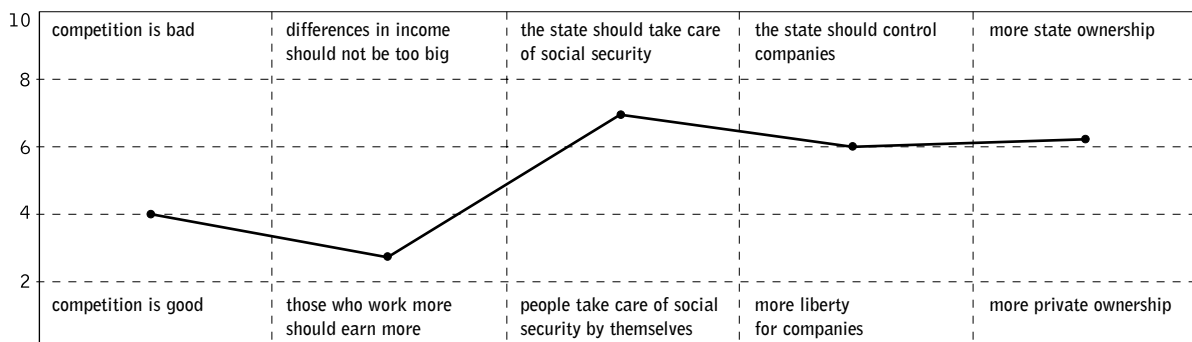
to the public because the average Ukrainian's standard of living is still low, regardless of the clear improvement which has taken place over the last few years.

Views on economic issues differ depending on the sex, age and education of respondents. Men, young people and people with a higher level of education have more liberal views, as they are the ones whom a market economy offers more opportunities to develop and exploit their potential. In their opinion, the state's role should consist mainly in ensuring a proper level of social security, while other issues such as ownership and entrepreneurship should be up to private initiative.

Supporters of Ukraine joining the European Union and people representing the 'pro-independence' interpretation of historical facts have pro-market views more frequently than others. In turn, women and elderly people would generally prefer the state to play a greater role in the economy, in terms of both enterprise ownership and company control. Those groups are more sceptical about the market.

Figure 5 presents the differences between various social groups in their views on the free market and democracy. The upper graph shows the differences between residents of the four Ukrainian regions, and the lower one shows the differences between supporters of various approaches in foreign policy, between those satisfied and dissatisfied with the current political system, and between supporters of the 'pro-independence' and the 'pro-Soviet' interpretations of facts of Ukraine's modern history.

Figure 4. Views on various issues connected with market economy (the chart presents the mean values of the 10-grade scale; thus the value 5.5 means a neutral opinion; the higher the values, the more anti-market the views are)

Supporters of the 'Western direction' in foreign policy believe that Ukraine should join the European Union, instead of integrating into the Commonwealth of Independent States. The 'Eastern direction' refers to the conviction that joining the Union of Belarus and Russia is sensible and rejecting the idea of integrating with the EU. The 'multi-directional orientation' means a wish at the same time to join both the Union of Belarus & Russia and the EU.

The figure shows that residents of the western region are definitely the most pro-market and pro-democracy oriented. The central region is characterised by pro-democratic attitudes, which however go hand in hand with scepticism about economic liberalism. Respondents from the eastern region are sceptical about both market economy and democracy. In turn, in the southern region there is a visible tendency to support economic

liberalism and at the same time one of scepticism about the democratic form of government. All the groups presented in the chart differ in terms of two aspects covered by the research, political (democracy) and economic (free market). At the same time, it appears that supporters of the Western vector in the foreign policy and people opting for the 'pro-independence' interpretation of modern history are the most pro-market and pro-democracy oriented. The most sceptical view on democracy is shared by supporters of Ukraine's integration with the Union of Belarus and Russia.

Figure 5a. Views on the free market and democracy of residents of the four regions of Ukraine

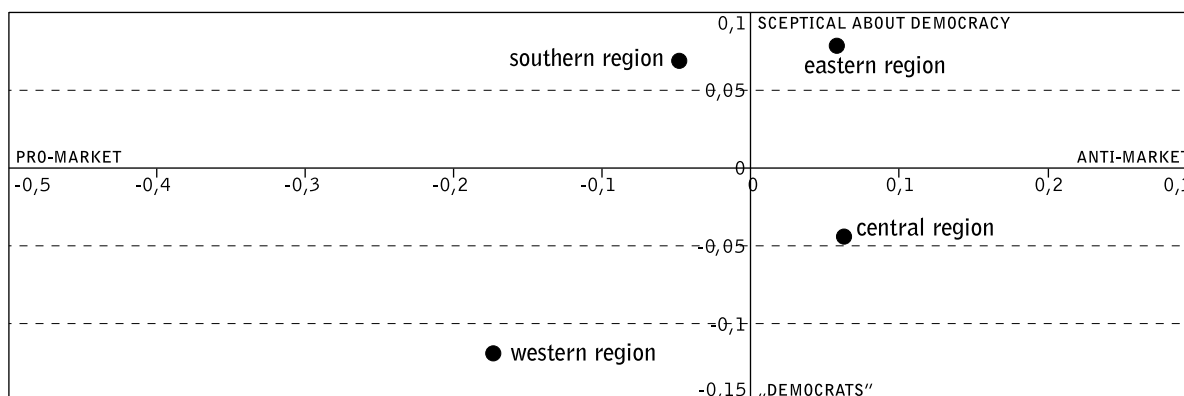
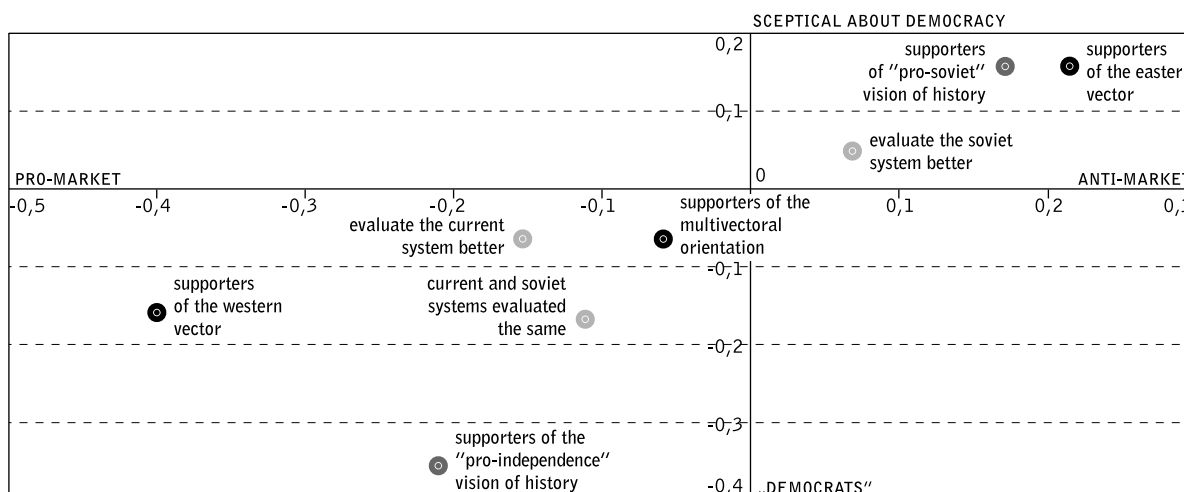

Figure 5b. Views of various social groups on the free market and democracy

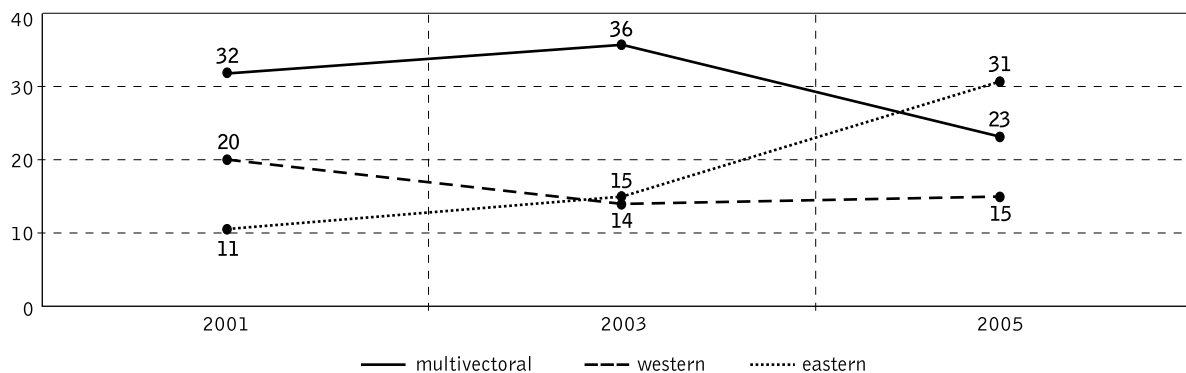

III. Ukraine's place in Europe

When we discuss issues of Ukrainian foreign policy, we should bear in mind that this society is not very interested in international relations, and as a result, many Ukrainians do not have any opinion as to what place their country should occupy in Europe, nor what kind of relations with its neighbours it should have. In a 2003 survey, up to 27 per cent of all respondents could not decide whether Ukraine should join the European Union or not, and 38 per cent had no opinion on Ukraine's NATO accession¹⁸. One year after the 'Orange Revolution', the percentage of those who had an opinion on these matters dropped slightly, but remained significant: 20 per cent do not know whether Ukraine should join the European Union, while 17 per cent have no opinion as to Ukraine's NATO membership. One reason for state of affairs is obviously the lack of reliable information, as well as a lack (less and less acute, but still significant) of direct personal experiences of Ukrainians in their contacts with the West. A result of this is an ignorance of basic EU and NATO mechanisms; another is a fairly frequent embracing of stereotypes promulgated by the media, shaped by Soviet propaganda during the 'cold war'. At the same time, Ukrainians do not seek knowledge of these international institutions on their own, as they do not need it to function on a daily basis. This has made possible the 'multi-directional' policy mentioned by a number of publications and carried out by nearly all Ukrainian governments, albeit one dominated by the eastern

direction¹⁹. This policy consisted in being constantly suspended between the East and the West, and a lack of unequivocal declarations or action that would demonstrate a choice of one or the other foreign policy option. Such a policy had (and still has) significant public support in Ukraine. This situation exists even though Ukraine officially discontinued propagating (but not implementing) this policy as early as President Kuchma's second term. The opinion of public support for the 'multi-directional' policy can be illustrated by the graph below, which shows the changes in public support for the individual 'directions' of Ukrainian policy over a four-year period, when this issue was examined three times. For over a quarter of Ukrainian citizens, the eastern and western options are mutually exclusive (which is shown on the graph as 'multi-directional orientation'), but this percentage has dropped in the last few years. This graph also shows that the percentage of supporters of the pro-western orientation²⁰ has remained fairly stable since 2001, polling at over ten percent (up to 15 per cent in 2005), while the most visible changes concern the supporters of the pro-eastern trend. In the four-year period between the first and the last survey quoted here, their percentage has nearly tripled. This is also confirmed by other data. Results of surveys carried out since 1994 by the Institute of National Sociology of the Ukrainian Academy of Sciences also show that there is strong support of several percent for Ukraine's pro-western course, while different variants of the pro-eastern course, over the same period, enjoyed twice the support of the latter (see Table 4).

Figure 6. Orientations in foreign policy (in per cent, excluding those who had no opinion as to Ukraine's membership of the EU or URB, 24 per cent in 2005)

Data: 2001 – Institute of Public Affairs; 2003 – Stefan Batory Foundation; 2005 – Polish Robert Schuman Foundation

Table 4. Dynamics of the preference for principal development directions for Ukraine

Year	In which direction should Ukraine develop in your opinion?					
	First and foremost, develop relations within the CIS	First and foremost, develop relations with Russia	First and foremost, strengthen the Eastern Slavonic bloc (Russia, Ukraine, Belarus)	First and foremost, maintain relations with developed Western states	Rely mostly on the country's own resources, reinforce independence	Different regions of Ukraine should follow their own paths
Data from a monitoring by the National Academy of Science of Ukraine (% of all respondents)						
1997	23.7	4.5	24.3	13.8	16.1	4.1
1998	23.8	5.0	23.7	12.8	17.7	5.0
1999	18.5	4.8	24.0	16.4	19.7	4.1
2000	15.4	4.1	22.8	16.5	26.2	3.5
2001	16.3	6.6	29.2	13.2	20.8	3.4
2002	13.4	8.6	34.0	12.7	22.2	-
2003	13.2	9.8	34.4	10.7	21.2	-
2004	13.1	11.4	34.3	14.4	17.1	-
2005	11.0	8.3	29.3	17.9	20.2	2.9
Data from a Robert Schuman Foundation study (% of all respondents)						
2005	11.2	11.6	28.6	16.5	21.3	3.7

In 2001 and 2003, supporters of the 'multi-directional' approach prevailed, while today the supporters of the eastern option are in the majority. This might be a result of the 'Orange Revolution' and the accompanying events, which resulted in many people realising that the eastern and the western option cannot be reconciled; however, at the same time, disappointment at the conflicts within the 'Orange' camp led to the previously undecided choosing to support the 'eastern direction'.

Most of the representatives of Ukrainian opinion-forming circles we interviewed noticed a marked pro-western turn in the new Ukrainian government's foreign policy. Not everyone saw this turn in a favourable light, but positive opinions prevailed. The criticism of the foreign policy of Yushchenko's camp concentrated on the following points:

– The change in foreign policy did not bring Ukraine any specific benefits. Yushchenko visits the West, where he is well-received, and even liked by leaders of other countries, but Ukraine and ordinary citizens are no better off. Someone even compared Yushchenko to Gorbachev, *who was valued in the West, but could not find common ground with his own countrymen.*

– The new political course has not been accompanied by an appropriate information policy. As a result, those who have not been convinced or who do not have sufficient knowledge cannot appreciate what is going on in the area of foreign policy. *We do not know what the western option offers us. We do not know what our goals are where we are going (...)* Yushchenko is not Bush, who constantly holds press conferences and explains why he did what he did.

– The change in the course of foreign policy has brought Russia's distrust or even its hostility. Some of those interviewed mentioned these changes as a reason behind the recent gas conflict. But according to the critics of the western course, Ukraine is economically dependent on Russia, a fact which should be acknowledged; *we shouldn't throw ourselves from the east to west, because that is dishonourable.*

Nevertheless, on the whole, the ruling class have perceived this course favourably, while sometimes expressing doubts as to the feasibility of Ukraine's accession to the European Union or NATO. However, it seems that a significant number of Ukrainians still want to see Ukraine as a meeting place, and not as a ground of conflict between two integration centres. One-third (33%)

thought that rapprochement both with the European Union and Russia is in Ukraine's interest. But, if pressed, Ukrainians would choose the East, as symbolised by the Union of Russia and Belarus, primarily because this direction is more 'familiar': 65 per cent said that Russia understands Ukraine's needs, while only 34 per cent thought that the European Union understands them. The East attracts Ukrainians with its cultural closeness, similar mentality and clear rules, while the West is attractive due to its order, predictability and economic prosperity. Ukrainians would be happy to have both. At the same time, there is a common view (also encountered among the ruling class) that "it's a long way to Europe for Ukraine". Even those who are impressed by the European standard of living, organisation, culture or values, can hardly conceive of Ukraine in the European Union. The attractiveness of the Union of Russia and Belarus is enhanced by the fairly popular nostalgia for the Soviet Union (63% thought that the collapse of the Soviet Union was unfortunate). Unlike Polish society, which generally condemns the time of dependence on the Soviet Union and sees it as a period of power imposed on them, a sizeable proportion of Ukrainians see in the history of the USSR a fragment of their own nation's history which they themselves identify with. The Ukrainian Soviet Socialist Republic is not seen as a period of power 'brought from abroad'. From this point of view, the problem of European integration is 'external', and hence rather artificial. This does not mean that it is rejected, however; but at the very least it causes distrust and embarrassment. Although most Ukrainians agree that Ukraine is a European country, they would not, as for instance Poles would, distance themselves from everything that is somehow connected with Russia.

Nonetheless, the issue of European integration is seen by Ukrainians as something that does not concern average people. That is why it causes contradictory reactions: 42 per cent of those interviewed claimed that Ukraine should join the European Union, while a slightly smaller figure (38 per cent) thought the opposite. Nearly one out of five respondents had no opinion. As was the case two years ago, there is a prevalent opinion that the issue of Ukraine's relations with the European Union is 'their' problem, i.e. the president's, the government's, the businessmen's, and not 'ours'. Only fewer than one in five thought that this matter concerns all Ukrainians. Far less problematic was the 'eastern' orientation, i.e. the issue of the possible accession to the Union of Russia and Belarus. Not only did this option enjoy stronger support than the 'western' option, but it also caused fewer problems for the respondents in formulating their opinion. Only 9 per cent of the respondents were unable to say whether Ukraine should join the Union of Russia and Belarus or not. It looks as if the respondents found this direction of integration more realistic than the western option. A definite majority (67%) was ready to support this idea, with only 23 per cent (less than a quarter) opposed.

Table 5. Who is most interested in Ukraine's accession to the European Union

Interested groups	2003	2005
President and his entourage	38	54
Businessmen	31	10
Politicians connected with the government	27	22
All citizens of Ukraine	19	18

NB Sum of percentages may exceed 100, as more than one answer was possible

Data: 2003 – Stefan Batory Foundation, 2005 – Polish Robert Schuman Foundation

Knowledge of the European Union

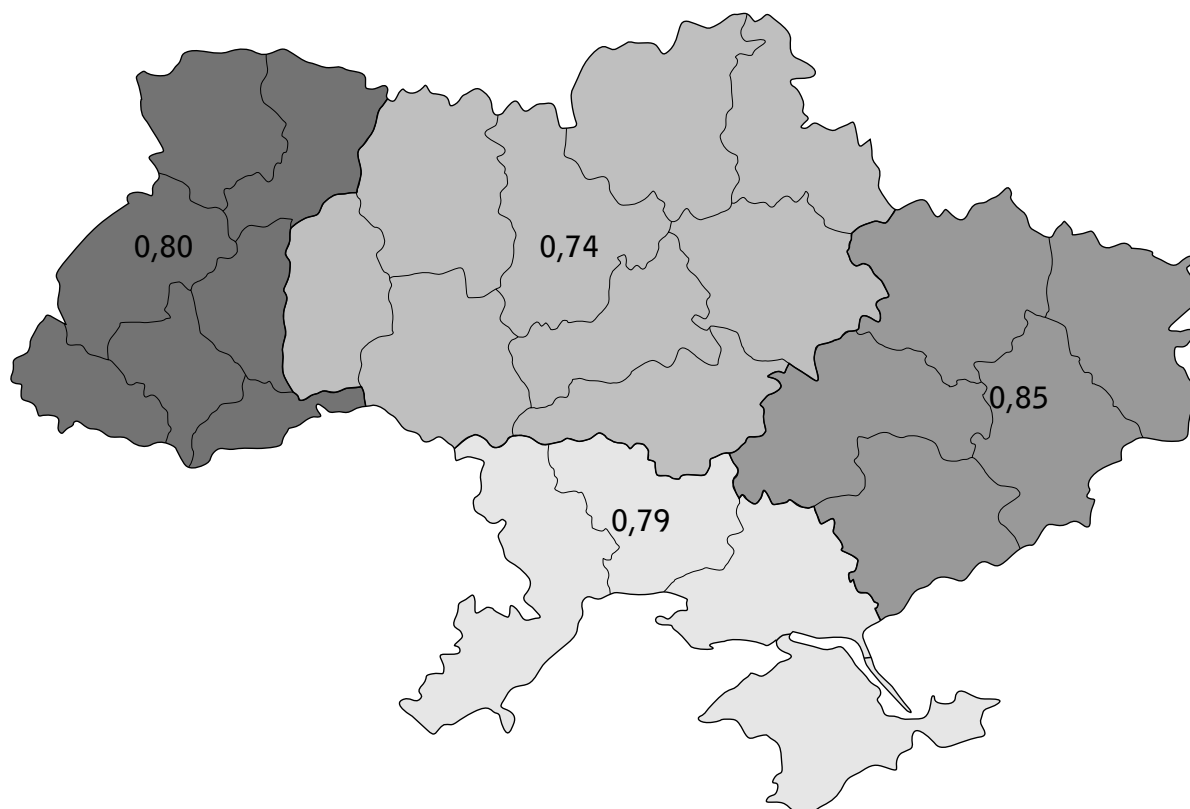
The stability of any political views largely depends on their being grounded on the real interests of the citizens, and to what extent the choice of this or that option is made consciously, on the basis of specific knowledge, and not taken on the spur of the moment or thanks to propaganda.

It is certain that thanks to its own experience, Ukrainian society is familiar with the reality and mechanisms functioning in Russia or Belarus, while the European Union still remains *terra incognita*. The respondents were asked three questions to test their knowledge of the European Union: whether the EU has a constitution, its own president and how the Euro operates²¹. The results reveal very poor knowledge of the basic facts concerning the European Union. Half of the respondents failed to give a single correct answer, while only 8 per cent answered all the questions correctly.

There was some correlation between the level of knowledge of the EU and the respondents' age (the oldest respondents were not well-informed), and a much stronger correlation with the level of education. But even among people with the highest level of education, 36 per cent failed to answer one question correctly. It turned out that having a passport had a significant impact on one's knowledge about the EU. Among the 14 per cent of the respondents who had passports, i.e. at least a possibility to travel abroad, the level of knowledge showed a similar distribution to that in the group with the highest level of education. Naturally, the education level of passport holders varied, although the percentage of people with a degree was greater than among those who had no passport.

The regional diversification of knowledge about the European Union proved to be interesting. On average, those best informed were not, as one might expect, the inhabitants of the western region, which borders on EU countries (Poland, Slovakia, Hungary), but those of the eastern and southern regions.

Map 2. Regional diversification of the level of knowledge of the European Union
(the figures show the average number of correct answers concerning the EU. There were 3 questions.)

The inhabitants of the eastern region are most sceptical about the prospect of Ukraine's accession to the European Union²². It turns out they are relatively best-informed about the European Union. One might therefore assume that their "anti-EU" views are better grounded than those of the rest of Ukrainians. However, this would be far-fetched, as even in this best-informed region, 48 per cent of the respondents could not correctly answer any of the questions about the European Union, with only 13 per cent giving correct answers to all the three questions. Therefore, only a small percentage of the respondents showed any knowledge on the subject.

More advanced statistical analyses showed that knowledge of the European Union is hardly ever correlated with support or rejection of the idea of Ukraine's European integration^{vii}, but it does correlate with support for a free-market economy. The degree of Ukrainians' knowledge about the European Union as presented above can at least be treated, to some extent, as a confirmation of allegations addressed to the government and media by the journalists, political scientists and representatives of regional leaders whom we interviewed. These groups often pointed out that the government had chosen the western option in foreign policy, but had forgotten to inform the society as to the reasons and consequences of such a choice. Now Ukrainian society is unable to assess whether the chosen option is correct, because it has not been properly informed. Its judgement is guided mainly by propaganda stereotypes, and not by a clear understanding of which option is more beneficial to Ukraine's interests.

Final remarks

1. The survey paints a picture of a society in transition. There are certain stable and common elements which did not exist a few years ago. The state is becoming a shared value for all Ukrainians; they feel an increasingly strong affiliation with the state, they are proud of it, despite all of its evident shortcomings. A similar situation is the case with the free market economy, which is valued within society, but on condition that the state takes on the burden of welfare.

Thanks to what happened in the Maidan during the 'Orange Revolution', the citizens of Ukraine are increasingly better informed, and realise how government should function in a democratic state. They have also gained experience as to what is to be demanded of such a government, and how to demand it. They know how important self-organisation is, and they are organising themselves to resolve problems they face.

2. Nevertheless, it is difficult to avoid the feeling that Ukrainian society is beset by confusion, and an inability to understand political and economic processes. This results in divergent views on different issues of internal and foreign policy, which lead to surprising paradoxes. Nearly two-thirds of adult Ukrainians are critical of the collapse of the USSR, but at the same time, half are happy about the emergence of an independent Ukraine as a result of this collapse. Only 19 per cent viewed both events as positive and 23 per cent negatively, which means that nearly one-half (42%) have inconsistent opinions on this matter.

3. Similar problems appear when we attempt to define preferences concerning Ukraine's place in Europe and its foreign policy options. Ukrainians tend to think of their country as a 'European' and not an 'Eastern European' country. They are still not ready to definitely choose their 'direction of integration', as they see attractive elements in both the eastern and western options. Every fourth respondent (23%) wants to see Ukraine join the European Union and the Union of Russia and Belarus at the same time, with even more (29%) who want to be in the European Union and the Single Economic Space at the same time. One-third (32%) of the respon-

dents believe that rapprochement with the European Union and with Russia is in Ukraine's interest. If pressed, they choose the East, which they know and understand better. The West remains terra incognita for most Ukrainians. Their knowledge of the basic facts concerning the European Union is disastrously poor.

At the same time, both options (eastern and western) have a certain number of determined and active opponents, who are ready to do anything to counteract Ukraine choosing an option they find undesirable.

4. The regional division of Ukraine according to values and political views is still a fact. Also, the pro-western regions of Ukraine (western Ukraine) is as poorly informed about the European Union as the rest of the country. A relatively good level of knowledge – albeit still very poor – was noted in the eastern region.

Joanna Konieczna
Institute of Sociology
Warsaw University

¹ This poll was commissioned by the Polish Robert Schuman Foundation as part of the Through European education to civil society project, financed by a grant from the Polish Ministry of Foreign Affairs.

² For more information on the project, see <http://www.europeanvalues.nl>. See also Halman L. (ed.), 2001, *European Values Study: A Third Wave*. Source book of the 1999/2000 European Values Surveys, EVS, Tilburg.

³ Cf. e.g. P. Kubicek, *Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour*, *Europe-Asia Studies*, vol. 52, No. 2, 200, pp. 273–294; J. Bugajski, *Ethnic Relations and Regional Problems in Independent Ukraine*, in: S.L. Wolchik and V. Zviglyanich (eds.), *Ukraine. The Search for a National Identity*, Oxford, 2000; Malanchuk O., *Social Identification vs. Regionalism*, in *Contemporary Ukraine, Nationalities Papers*, Sep. 2005, vol. 33, issue 3, p. 345–368.

⁴ Considerations of the roots of Ukrainian regionalism can be found in such works as: J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Publishers UMCS, Lublin 2000; A. Wilson, *Ukraińcy*, Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media, Warszawa 2002; M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Universitas, 2003, etc.

⁵ It would probably be appropriate to distinguish the Crimea as a separate region; however, the samples tested are rarely sufficiently large to make this possible.

⁶ The differences obviously appear in the case of oblasts located at the borders between regions. Consequently, the oblasts of Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia and Sumy are sometimes classified as 'eastern' and at other times as 'central'; the Khmelnytskyi and Rivne oblasts are classified as either 'western' or 'central'; and the Crimea is either included in 'the south' or considered separately. Cf. e.g. O. Стегній, М. Чурилов, *Регіоналізм і Україні як об'єкт соціологічного дослідження*, Київ 1998; Я. В. Верменич, *Історична регіоналістика в Україні*, *Укр. іст. журн.*, 2002, № 2, s. 3–26; Н. Погоріла, *Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії „схід-захід”*, <http://dialogs.org.ua/ru/print/material/2/1332>, 29.06.2004.

⁷ Cf. T. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*. Instytut Studiów Strategicznych, Kraków 2003. A quotation from the book: "The Ukrainian state has ceased to be an exciting or disturbing 'novelty'; instead it has become a 'norm'. As people become accustomed to it, both the state and the national identity become stronger" (p. 156).

⁸ Aleksandra Jasińska-Kania, 'Zmieniające się identyfikacje Europejczyków', in: *Globalizacja i co dalej*. Warszawa 2004, pp. 146–164.

⁹ Data from the 2001 census available at <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

¹⁰ Черниш Н, *Одна, дві чи двадцять дві України: соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька*, *Дух і Літера*, № 11–12, 2003, s. 6–21. Malanchuk O., *Social Identification vs. Regionalism in Contemporary Ukraine*, *Nationalities Papers*, Sep. 2005, vol. 33, issue 3, p. 345–368.

¹¹ Anthony Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, 1991.

¹² See e.g.: Lipset S.M., 1960, *Political Man*, William Heinemann LTD; Gibson J.L., 1996, *A Mile Wide, an Inch Deep: The Structure of Democratic Commitment in the Former USSR*, *American Journal of Political Sciences*, Vol. 40, No 2, 396–420; Klingemann, H-D, Fuchs D (ed.), 1995, *Citizens and the State*, Oxford University Press; Rose R., 1996, *Trajectories of Fear and Hope. Support for Democracy in Post-Communist Europe*. *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 4.

¹³ See: CBOS: Polacy tęsknią za silną władzą, *Gazeta Wyborcza* of 16.12.2005. Analysis of the CBOS poll results, where 52% respondents agreed with the statement that “a non-democratic government can be more desirable than a democratic one”, and 27% disagreed with that opinion.

¹⁴ The linear correlation coefficient showing the dependence between the ‘support for democracy index’ obtained on the basis of the questions quoted in Table 1 and the ‘evaluation of the current political system’ is very small ($r=0.050$), although statistically it is significantly different from zero.

¹⁵ The correlation coefficient is $r=-0.11$. This is a small value, yet significantly different from zero.

¹⁶ Cf. T. Olszański, *op.cit.*, p. 157.

¹⁷ The views on economic issues discussed here were surveyed in the following way: respondents were asked to express their opinions on five pairs of statements, using a ten-point scale. The value 1 meant total agreement with the first statement, and 10 with the second one. It was possible to express halfway opinions by giving grades between 1 and 10. The statements were the following: 1. ‘people should take care of their social security by themselves’ or ‘the state should ensure that everyone has the proper level of security’; 2. ‘competition is a good thing because it motivates people to work better’ or ‘competition is bad because it provokes people to the worst kind of behaviour’. 3. ‘the state should give more freedom to entrepreneurs’ or ‘the state should control entrepreneurs’. 4. ‘differences in incomes should not be too great’ or ‘those who work more should earn more.’ and 5. ‘the share of private ownership in business should increase’ or ‘the share of state ownership in business should increase’. The percentages quoted represent the total sums of percentages of the first three (or the last three) grades given.

¹⁸ For more data, see my article *Między Wschodem a Zachodem*, available from the Stefan Batory Foundation (http://www.batory.org.pl/doc/wsch_zach.pdf).

¹⁹ See, e.g. M. Riabczuk, *Paradoksy ukraińskiej „wielowektorowości”*, *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, vol. 4., no 2(18), 2004; *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Stefan Batory Foundation, Warszawa 2003; M. Molchanov, Y. Yevdokimov, M. Molchanov, *The European Union Versus Russia: Evaluating Attractiveness of Inter-State Cooperation Within Post-Soviet Space*, 3rd International Conference on European and International Political and Economic Affairs, Athens, Greece, May 26–28, 2005.

²⁰ The supporters of the ‘western course’ are those who want Ukraine to join the European Union but not the Union of Russia and Belarus, while the supporters of the eastern course want the reverse situation; Ukraine in the Union of Russia and Belarus, and not in the European Union.

²¹ The precise question was: “According to your knowledge, the Euro is: 1. the only currency of all the EU countries; 2. the currency which in all EU countries is used alongside the national currency; 3. the currency used in most (but not all) European Union countries?; 4. I don't know, hard to say”.

²² See, e.g. *Droga do Europy...*, *op.cit.*, J. Konieczna, *Między Wschodem a Zachodem*, published online: http://www.batory.org.pl/doc/wsch_zach.pdf

Polska Fundacja imienia Roberta Schumana

powstała w 1991 roku. Została założona przez osoby związane ze zmianami ustrojowymi lat 1989–1990, między innymi przez pierwszego premiera niekomunistycznego rządu – Tadeusza Mazowieckiego.

Imię Roberta Schumana – jednego z Ojców Założycieli Wspólnot Europejskich – zostało wybrane przez Fundatorów jako nawiązanie do polityki francusko-niemieckiej lat pięćdziesiątych, modelu pojednania zwróconego w przyszłość i nastawionego na budowanie wspólnej Europy.

Misją Fundacji jest przygotowanie Polski i Polaków do świadomego członkostwa w poszerzonej Unii Europejskiej. Dlatego wspieramy wszystkie inicjatywy społeczne i polityczne, które służą temu celowi. Pragniemy aktywnie przyczynić się do budowania społeczeństwa obywatelskiego i uczestniczyć w zmianach, które obecnie zachodzą w Polsce. Od 2003 roku rozwijamy programy we współpracy z partnerami z Europy Wschodniej – Ukrainy i Białorusi. Naszym celem jest pomóc tym krajom w przeprowadzeniu procesu transformacji politycznej i gospodarczej, zbliżeniu ze strukturami Unii Europejskiej. Więcej o działalności Fundacji na www.schuman.org.pl

The Polish Robert Schuman Foundation

was set up in 1991 by a group of people who were actively involved in the political and economic changes that took place in Poland in 1989–1990. Its Founders include former Prime Minister Tadeusz Mazowiecki.

The Foundation is named after Robert Schuman in acknowledgement of his great contribution to Franco-German relations in the 1950s which serve as a model of future-oriented reconciliation aimed at building a United Europe.

Our aim is to encourage Polish citizens to actively participate in the process of unifying Europe. The Foundation develops programs teaching how to make use of the opportunities given by The EU membership. In addition, we cooperate with a variety of institu-

tions within the EU and outside it in order to know better and acknowledge democratic values. Since 2003 we have developed programs addressed to partners from East Europe – Ukraine and Belarus. Our aim is to help them in political and economy transformation, closeness with European Union structures.

More about Foundation – www.schuman.org.pl

Польський Фонд імені Роберта Шумана

було засновано у 1991 році. Його створили особистості, пов'язані зі змінами політичної системи 1989–1990 років, серед яких і перший прем'єр-міністр некомуністичного уряду Тадеуш Мазовецький.

Фундатори обрали ім'я Роберта Шумана – одного з Батьків-Засновників Європейських Спільнот – апелюючи до французько-німецької політики п'ятдесятих років, моделі примирення, спрямованого в майбутнє та зосередженого на будівництві спільної Європи.

Місією Фонду є підготування Польщі та поляків до свідомого членства в розширеному Євросоюзі. Тому ми підтримуємо всі суспільні та політичні ініціативи, які до цього спричиняються. Хочемо активно долучитися до будівництва громадянського суспільства та брати участь у змінах, що сьогодні відбуваються у Польщі. Від 2003 року розвиваємо програми співробітництва з партнерами зі Східної Європи – України та Білорусі. Нашою метою є допомогти цим державам у проведенні процесу політичної та економічної трансформації та зблизитись зі структурами Євросоюзу.

Більше про діяльність фонду можна прочитати на сторінці www.schuman.org.pl

Ośrodek Studiów Wschodnich powstał w 1990 roku. OSW jest finansowany z budżetu państwa. Celem Ośrodka jest monitorowanie oraz analiza politycznej, ekonomicznej i społecznej sytuacji w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, na Bałkanach oraz na Kaukazie i w Azji Centralnej. Głównymi tematami badawczymi OSW są: sytuacja wewnętrzna i stabilność krajów obszaru zainteresowań OSW, system władzy, relacje pomiędzy poszczególnymi ośrodkami politycznymi, polityka zagraniczna, problematyka związana z rozszerzeniem NATO i UE, aspiracje integracyjne państw obszaru ze strukturami zachodnimi, bezpieczeństwo energetyczne, istniejące i potencjalne konflikty oraz inne czynniki związane z problemami bezpieczeństwa Europy Środkowej i Wschodniej, Bałkanów oraz Kaukazu i Azji Centralnej. Wśród głównych rządowych partnerów Ośrodka w Polsce znajduje się Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Kancelaria Prezydenta, Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Ministerstwo Gospodarki. Poza instytucjami państwowymi Ośrodek współpracuje z polskimi i zagranicznymi ośrodkami analitycznymi i naukowymi zajmującymi się tematyką wschodnią.

The Centre for Eastern Studies (CES) was established in 1990. CES is financed from the state budget. Its task is to monitor and analyse the political, economic and social situation in the Central and Eastern European countries, in the Balkans, in the Caucasus and in Central Asia. The main objects of CES research include: the internal situations and stability of the countries in the area of CES' interests, the systems of power, relations between particular political centres, foreign policies, issues related to NATO and EU enlargement, the ways the states of the region aspire to integrate with Western structures, energy supply security, existing and potential conflicts, and other issues pertaining to the security of Central and Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus and Central Asia. The main governmental partners of CES in Poland include the Chancellery of the Prime Minister, the President's Chancellery, the

Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Economy. Apart from the state institutions, CES also co-operates with Polish and foreign analytic and scientific centres dealing with Eastern issues.

Осередок Східних Досліджень засновано у 1990 році. ОСД фінансується з державного бюджету. Метою осередка є монітування та аналіз політичної, економічної та суспільної ситуації в державах Центральної та Східної Європи, та на Балканах, а також вна Кавказі та в Центральної Азії. Основними темами Осередка Східних Досліджень є: система влади, відносини між окремими політичними осередками, зовнішня політика, проблематика, пов'язана з розширенням НАТО та ЄС, інтеграційні прямування держав згаданої території із західними структурами, енергетична безпека, існуючі наявні та потенційні конфлікти та й інші фактори чинники, пов'язані з проблемами безпеки Центральної та Східної Європи, та на Балканів, а також Кавказу та Центральної Азії. Серед основних урядових партнерів Осередку в Польщі знаходиться є Канцелярія Прем'єр Міністра, Президента, Міністерство Закордонних Справ та Міністерство економіки. Осередок співпрацює також із польськими та заграничними закордонними аналітичними та й науковими осередками, які займаються східною тематикою.